

אדם סמית והמשבר הכלכלי הגדול

מאת

אוריאל פרוקצ'יה*

ההתעסקות בנושא שכר הבכירים במערכת הבנקאית היא פאתטית.

צבי זיו, לשעבר מנכ"ל בנק הפועלים¹

אחת הסיבות המרכזיות למשבר הכלכלי הגדול של 2008 נעוצה בתאוות הבצע של מנהלי חברות. הגובה והמבנה של שכר המנהלים הבכירים תמרץ אותם לייטול סיכונים לא יעילים, לרבות כאלה שתוחלת הרווח שלהם לחברה היא שלילית, משום שנטילתם הגדילה את תוחלת הרווח הפרטי שלהם. קשה גם להניח כי מרביתם לא היו מודעים למעילה שהם מועלים בתפקידם בנוטלם סיכונים כאלה. השחתה זו של המידות התאפשרה במידה רבה בשל פרשנות שגויה לאתוס של כלכלת השוק. לפי פרשנות שגויה זו, אין כל רע בכך שסוכני שוק שוקדים על השאת תועלתם האישית, שכן אפשר לסמוך על "היד הנעלמה" מבית מדרשו של אדם סמית ש"תתרגם" תועלות פרטיות לרווחה מצרפית מיטבית. על רקע זה ראוי לבדוק לעומק את תורתו של סמית ולבחון איזו משמעות הוא עצמו ייחס למושג "היד הנעלמה". בחינה זו מניבה את המסקנה שסמית הניח כמובן מאליו שסוכני שוק מביאים בחשבון, במסגרת שיקוליהם, גם את רווחתו של הזולת; הוא אפילו סבר כי כל התנהגות אחרת עומדת בסתירה לאופי האדם. השאתה של תועלת אישית "אלטרואיסטית" מעין זו אכן יכולה לחולל, באמצעות "היד הנעלמה", תוצאות חברתיות מיטביות. כוונותיו של סמית נחשפות במאמר זה באמצעות בחינה של מכלול כתביו וכן של מכלול הרעיונות שהדריכו אותו בדרכו ושימשו לו השראה לעיצוב משנתו.

הקדמה. א. מה השתבש בשוק המשכנתאות האמריקני וכיצד נוצרה המערבולת שסחפה אל תוכה את כל המשק? ב. שכר הבכירים: ניתוח כלכלי של הסיבות למשבר. ג. ההסבר התרבותי. 1. דברי רקע כלליים; 2. אדם סמית; ד. במקום סיכום: הרגולציה עם המבט לעתיד.

* פרופסור, המרכז הבינתחומי, הרצליה. חבר המרכז לחקר הרציונליות, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 כתבי "כלכליסט" ו-ynet "צבי זיו: ההתעסקות בשכר הבכירים – פאתטית" ynet – כלכלה 4.2.2009. www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3666754,00.html. זיו סבר כי חרף המשבר הכלכלי אפשר להגדיר את ההתעסקות בשכר הבכירים כ"פאתטית", כי בשנת 2009 בלאו הכי לא יכלו הבנקים בישראל להעניק בונוסים לבכירים בשל אי-עמידה ביעדים העסקיים שהיו תנאי להענקת הבונוסים.

הקדמה

המשבר הכלכלי הגדול שאנו חווים בעת הזאת נגרם בכוונה תחילה. המשבר ריסק את שווקי ההון ברחבי העולם,² זעזע מדינות³ ומחץ תאגידי שנחשבו למשגשגים כולל בנקים, חברות ביטוח, חברות השקעה ותאגידי מקרקעין.⁴ הוא מוטט מוסדות ללא כוונת רווח שעליהם נשענים מוסדות דת, תרבות, ספורט, רווחה ומחקר.⁵ איך קרה כל זה?

ברשימה זו ברצוני להציע שלושה הסברים חלופיים. מאחר שהצונמי הפיננסי השוטף את שווקי העולם נבט בשוק המקרקעין האמריקני אסקור בקצרה, בפרק א' להלן, מה השתבש בשוק הזה וכיצד התפשט המשבר אל השווקים האחרים. מטבע הדברים, הסבר

2 מדד הדאו ג'ונס, שהגיע לשיאו לפני פרוץ המשבר הכלכלי ועמד ביום 9 באוקטובר 2007 על 14,164.53 נקודות, הירדדר עד ליום 9 במרץ 2009 לרמה של 6,547.05 נקודות בלבד (ירידה של מעל 50%). מדד הנאסדאק, שעמד ביום 9 באוקטובר 2007 על 2,803.91 נקודות, רשם ביום 9 במרץ 2009 1,268.64 נקודות בלבד (גם ירידה של יותר מ-50%).

3 כדוגמה לכך אפשר להזכיר את איסלנד – שדורגה בעבר כמדינה השישית בעושרה לנפש בעולם, שאוכלוסייתה מונה כ-300 אלף תושבים בלבד – והגיעה בעקבות המשבר הכלכלי לכדי פשיטת רגל של ממש. המשבר התמשך במשך חודש אוקטובר 2008 בהלאמתם של הבנקים המרכזיים במדינה בעקבות קריסתם הכלכלית. בחודש נובמבר 2008 קיבלה איסלנד סיוע כספי בסך של כ-2.1 מיליארד דולר, ובכך נהפכה למדינה המערב-אירופית הראשונה מאז שנת 1976 שנתמכה בסיוע כספי מאת ה-IMF (The International Monetary Fund). ראו, למשל, *Timeline: Iceland Economic Crisis*, BBC NEWS, Feb. 2, 2009, news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7851853.stm. מדינה נוספת שנקלעה למצוקה כלכלית קשה היא אירלנד, שנחשבה לאחת הכלכלות הצומחות ביותר באיחוד האירופי וזכתה בשל כך לכינוי "הנמר הקלטי". אירלנד הודיעה בחודש ספטמבר 2008 על כניסתה למיתון, לראשונה מזה 25 שנה, וכיום היא עומדת על סף פשיטת רגל (ראו מירב ארלוזורוב "מקרה אירלנד: למה אסור לעשות שטויות", דה-מרקר 27.2.2009 capital-market.fav.co.il/23979198; *The Irish Government Struggles with the Effect of a Deep Recession*, THE ECONOMIST Feb. 5, 2009 www.economist.com/displayStory.cfm?story_id=13059781; Bryan Coll, *As Ireland Melts Down, Voter Anger Rises*, TIME, Mar. 4, 2009, www.time.com/time/world/article/0,8599,1882974,00.html; מארי ג'ורדון "באירלנד מחפשים מודל כלכלי" www.nrg.co.il/online/16/ART1/797/601.html).

4 בהקשר הגלובלי אפשר להזכיר את חברת הביטוח הגדולה בעולם, AIG, את חברת המכוניות האמריקנית הגדולה ביותר שהייתה פעם החברה הגדולה בעולם, General Motors, את חברת הברוקרים הענקית Merrill Lynch, את קבוצת הבנקאות של City Bank ואת בנק ההשקעות הענק Lehman Brothers, שכולן נהפכו – עם רכבות חברות נוספות, גדולות וקטנות – חדלות פירעון.

5 בין המוסדות שנפגעו קשות מן המשבר נמנית גם האוניברסיטה העברית, שמחקר זה נכתב עבור אחד מכתבי-העת שלה. תכניות שלמות של אוניברסיטה זו קרסו לגמרי ובהן, בין היתר, מכון שפינוזה המסונף למדעי הרוח ותכנית הכשרת הדוקטורנטים היוקרתית של המרכז לחקר הרציונליות.

זה הוא בעל אופי טכני. פרק ב' הוא סקיצה מהירה המתמקדת באסטרטגיות הפעולה של השחקנים שגרמו את המשבר. בפרק זה אטען כי אף-על-פי שאיש לא חפץ בהתחוללותו של האסון, סביר מאוד להניח כי הסיכונים שהתממשותם גררה אותו הובאו בחשבון, ולפי כל הסימנים – תוך בחירה חופשית להתעלם מקיומם.⁶ הסבר זה מבוסס על ניתוח כלכלי של החלטות ניהוליות ואף הוא קצר. דומני כי שני ההסברים הללו – הכלולים בפרקים א' ו-ב' – אינם מחדשים הרבה ביחס לתובנות שהמומחים לעניין כבר הבינו והפנימו, והם מובאים כאן רק כדי להניח את היסודות להסבר השלישי, הכלול בפרק ג' להלן, שהוא לב החיבור.

פרק ג' זה הוא מעין רקוויאם, או שירת נכאים, לאתוס הקפיטליסטי הישן שהיה ואיננו עוד. בפרק זה אתעד את הטענה שהקפיטליזם הישן ינק את הכוחות שהניעו אותו מתורות מוסר עמוקות, ומניע ההתעשרות האישית של סוכני השוק לא שימש בו אלא מרכיב אחד ולא דווקא מרכזי. תורות מוסר אלה היו חלק מחינוכם של אבות כלכלת השוק המודרנית, והם הניחו אותן כמוכנות מאליהן. כך בדרך כלל, וכך במיוחד במקרה של הנביא המרכזי של כלכלת השוק המודרנית – אדם סמית, שניסח בסוף המאה השמונה-עשרה את העקרונות שנחשבים לקנוניים עד עצם היום הזה. רבים מפרשים את חיבורו של סמית עושר האומות⁷ כאילו נטען בו שאם רק ישקוד כל אחד מפרטי החברה על השאת תועלתו האישית, יביא הדבר ברכה ושגשוג לחברה כולה. במוכנים מסוימים פרשנות זו היא לגיטימית ויש לה סימוכין כלשהם בכתיבתו של סמית; אך סמית, כמו כל אחד מאתנו, לא היה יכול ואף לא חפץ להתנתק ממורשתו התרבותית, ולכן הטפתו להשאת התועלת האישית לא יכולה להתפרש אלא על רקע מורשת זו. בפרק ג' אתחקה אחר המקורות שמהם שאב סמית את השראתו, ושללא הבנתם אין תורתו מגלה אלא טפח אחד מתורת חיים שלמה. מקורות אלה יוצרים סינתזה מופלאה בין תורת הסטואה הקלאסית, תאולוגיה כלכלית נוצרית (הן בגרסתה הקתולית והן בזו הפרוטסטנטית) ועקרונות של הגות ההשכלה הסקוטית של תקופתו, שהוא היה מראשי דובריה. שחקני שוק רבים החיים בימינו היום, בנקאים ואילי ממון, טייקונים ואוליגרכים, לא ינקו ממורשתו הרוחנית של אדם סמית ומעולם לא נחשפו אף לא לאחד ממרכיביה. עבור רבים מהם, תורת החיים העסקית שלהם פסחה ועודנה פוסחת על ההנחות הסמויות, המוסריות, שאפיינו את הגותו של סמית. הטענה המרכזית של חיבור זה היא שהמנגנון

6 השו"ל 20 לחוק העונשין, התשל"ז-1977, ס"ח 864, המגדיר "כוונה פלילית" כבאה לרבות עשיית פעולה תוך ידיעת תוצאותיה, גם אם העושה לא חפץ כי תוצאות אלה תתרחשנה. די לנו בהשוואה זו, בלי לחוות דעה בשאלה אם נעברה על-ידי מאן דהוא עבירה פלילית. גדר הספקות נובע מן הספק אם בוצע מעשה אסור על-פי המשפט הפלילי (actus reus) שבלעדיו אין, כמובן, כל עבירה.

7 ADAM SMITH, AN INQUIRY INTO THE NATURE AND CAUSES OF THE WEALTH OF NATIONS (להלן: THE WEALTH OF NATIONS). ספר זה תורגם כמעט לכל לשון, כולל ללשון העברית.

שהתווה בעושר האומות – שבאמצעותו אפשר להמיר את תועלתו האישית של כל שחקן לתועלת החברתית המצרפית – לא יכול לתפקד מחוץ למסורת התרבותית והמוסרית שהונחה כמובנת מאליה בכתביו של סמית. ההתעלמות מתובנה זו היא הסיבה העמוקה לכישלונה של כלכלת השוק בימינו. להבדיל משני ההסברים הראשונים, הטיעון בפרק ג' אינו טריביאלי ואינו ידוע לכול. אינני סבור כי חיבור זה, ועוד רבים כמותו, יגרמו לשחקני השוק הרלוונטיים להפוך את עורם ולהידמות להוגי כלכלת השוק של פעם. האתגר כבר אינו שלהם אלא של המערכת הרגולטורית. תכליתה של הרגולציה, כפי שיובהר בפרק הסיכום, הוא פרק ד', היא להביא נתון זה בחשבון ולהיערך על בסיס ההנחה ששחקני השוק אינם מפנימים ואינם מבינים כלכלת שוק אמיתית מהי.

א. מה השתבש בשוק המשכנתאות האמריקני וכיצד נוצרה המערבולת שסחפה אל תוכה את כל המשק?

עין הסערה התגבשה בשוק המשכנתאות האמריקני. בעבר, הענקת אשראי כנגד משכנתה נחשבה לעסק בטוח. לוות שלא עמדו בהחזרי החוב שלהן היו צפויות לעיקול ומכירה של הנכס ששימש בטוחה לחוב. ערכה של הבטוחה עלה באופן ניכר על שווי ההלוואה. בהתקיים התנאי הזה יכול היה הבנק המלווה להיפרע את מלוא חובו באמצעות מימוש הבטוחה ועוד להותיר עודף לחייבת.⁸ בנקים למשכנתאות עשו עסקים מצוינים ברמת סיכון נמוכה, אולם מאז ועד היום התחוללו שלוש תמורות בשוק המשכנתאות האמריקני, שסחפו את העולם כולו למשבר עצום ממדים. התמורה הראשונה היא שהבנקים למשכנתאות, בלהיטותם להרחיב את עסקיהם ולהעצים את רווחיותם, נאותו להעמיד לרשות החייבות סכומי אשראי שכיסו את מלוא ערך הבטוחה ולעתים קרובות אף עלו עליה. מיליוני חייבות קיבלו אשראי של כ-110% משווי המקרקעין ששימשו

8 גם בישראל המצב נראה די מדאיג אם כי היחס בין גודל ההלוואה לשווי הנכס מעולם לא הגיע לממדים האמריקניים. לפי הוראה 311 להוראות ניהול בנקאי תקין של המפקח על הבנקים, הרגולציה נעשית בעיקרה על-פי כללי הלימות ההון. בנקים למשכנתאות נדרשו לשמור על יחס כפול של הלימות הון (9% לעומת 4.5%) אם שווי הנכס נפל מ-60% מגובה ההלוואה, ומ-80% אם הנכס היה מבוטח ב"ביטוח משכנתה" בחברת ביטוח חיצונית. ביטוח משכנתה נפוץ הוא חוזה ביטוח הערב לפני הבנק המלווה להחזרי הלוואה של החייב. משמעות החיוב היא שאם בהליכי מימוש המשכנתה מתקבל סכום כסף קטן מיתרת החוב העומד לפירעון באותה עת, חברת הביטוח משלימה את החסר כלפי הבנק המלווה. בפועל, עד פרוץ המשבר, ניתנו בישראל הלוואות עד שיעור של 95% מערך הנכס שבוטח בחברת ביטוח חיצונית, אך שיעור זה פחת במידה ניכרת לאחר פרוץ המשבר. ראו יהודה שרוני "55% ממקבלי הלוואות המשכנתה מעדיפים ריבית פריים" nrg 18.12.2008 www.nrg.co.il/online/16/ART1/827/067.html; "הבנקים בלחץ, שיעורי המשכנתאות ממשיכים לצנוח" Nadlanplus 10.11.2008 www.nadlanplus.com/news/467

בטוחה,⁹ כך שיכלו לנצל את יתרת הכסף לצריכה פרטית כעולה על רוחן אף שלא הייתה קשורה לעסקת מימון המקרקעין. כתוצאה מכך גבר הסיכון שרביץ על המלווים, כי שולי הביטחון בהליכים למימוש הבטוחה כבר לא היו קיימים מיומה הראשון של העסקה. התמורה השנייה של שוק המשכנתאות האמריקני הייתה שבהרבה מאוד מקרים הוגדרו יחסי הבנק המלווה והחייבת הלווה כיחסים "ללא זכות חזרה" (non-recourse).¹⁰ פירושה של תניה זו הוא מתן אופציה ללווה לחדול לשלם את החוב אם אך נאותה לוותר על הנכס המשמש בטוחה ולהעבירו לבעלותו של המלווה (בלשון העם: "להחזיר את המפתחות לבנק").¹¹ מימושה של אופציה זו בידי הלווה שומט, על-פי תנאי ההסכם, את יתרת החיוב להחזיר את ההלוואה, ללא קשר לשווי המקרקעין ששימשו בטוחה. אפשר

9 מה שאפשר מצב זה ואף הוביל לו הייתה החקיקה האמריקנית הייחודית לנושא שנועדה לאפשר לבעלי הכנסה נמוכה לרכוש מקרקעין למגורים בלי שיידרשו להעמיד הון ראשוני (down payment) כמקדמה למלווה. התכנית החלה בשנת 2003 בחקיקת The American Dream Downpayment Assistance Act, 42 U.S.C.S. §12701 (2003), שקבע כי הממשל הפדרלי יעניק מימון בסך כולל של 200 מיליון דולר לשנה (בין השנים 2004-2007) שישמשו כדי להעניק סיוע במימון המקדמה הנדרשת בעת לקיחת משכנתה לרכישת בית מגורים, בכפוף לתנאי הזכאות שנקבעו (שהתייחסו בעיקר לרמת הכנסה נמוכה ולהיעדר רכוש). לכל פרט או משפחה שעמדו בתנאי הזכאות ניתן מענק בסך של 10,000 דולר או 6% מגובה סכום הרכישה של המקרקעין, לפי הגבוה מביניהם. בשנת 2004 הורחבה התכנית בחקיקת The Zero Downpayment Act, H.R 3755, 108th Cong. (2004). שלפיה התאפשר לזכאים לקבל משכנתה בשיעור מימון של יותר מ-100% ממחיר הרכישה של המקרקעין (כך שזו תממן גם את ההוצאות הנלוות לרכישה לרבות סכום הפרמיה על ביטוח המשכנתה). הביטוח עצמו ניתן על-ידי סוכנות השיכון הפדרלית (Federal Housing Administration). ראו פרסום של www.hud.gov/offices/cpd/affordabl : U.S. Department of Housing and Urban Development Ronald Utt, *Congress's Risky Zero Down Payment* ; וכן ראו ehousing/programs/home/addi Plan Will Undermine FHA's Soundness and Discourage Self-Reliance, Heritage Foundation WebMemo No. 529, 2004 www.heritage.org/Research/Reports/2004/07/ Congress-Risky-Zero-Down-Payment-Plan-Will-Undermine-FHAs-Soundness-and-Discourage-Self-Reliance#_ftn1

10 Andra C. Ghent and Marianna Kudlyak, *Recourse and Residential Mortgage Default: Theory and Evidence from U.S. States* (Federal Reserve Bank of Richmond, Working Paper No. 9-10, 2009), available at www.fhfa.gov/webfiles/15051/website_ghent.pdf

11 יחסי הלוואה ללא זכות חזרה היו נפוצים מאוד במדינות ברחבי ארצות-הברית; המפורסמת שבהן היא קליפורניה. לכאורה אפשר היה לחשוב כי הבנק המלווה יתמחר את אופציית put (קרי: האופציה למכור לבנק נכס במחיר קבוע מראש) במחיר ההלוואה ויגבה פרמיה נאותה עבור הסיכון הכרוך בכך. המציאות הוכיחה שלא כך היו פני הדברים. למודל המסביר מדוע למלווים יש תמריץ לתמחר במחיר נמוך מדי את הסיכון הכרוך באופציית put ראו, למשל, Andrey Pavlov & Susan Wachter, *Robbing the Bank: Non-recourse Lending and Asset Prices*, 28 J. REAL ESTATE FIN. & ECON. 147 (2004). ראוי לשים לב לכך כי מאמר זה פורסם כארבע שנים לפני פרוץ המשבר.

לפרש תניה זו כמעין "אחריות מוגבלת" של אישיות משפטית לא-תאגידית, המיוצרת מכוח הסכם בין אותה אישיות משפטית (הלווה בעלת המקרקעין) לבין הזולת (הבנק המלווה בעל הבטוחה).¹² גם תניה זו מעצימה את הסיכון הרובץ על המלווים. התמורה השלישית היא הדרמטית ביותר. אם בעבר בדקו הבנקים למשכנתאות היטב את איתנותה הפיננסית של כל לווה כדי לוודא כי תוכל לעמוד בהחזרי החוב, בשנים האחרונות הם חדלו מנוהג זה והסכימו להעמיד אשראי גם ללווה מפקפקות מבחינה פיננסית כגון כאלה שאין להן הכנסה קבועה או מקום עבודה קבוע.¹³ תפנית זו יצרה פריחה גדולה בשוק מסוכן במיוחד (subprime mortgage market), ולהלן "שוק הסיכונים הגבוהים". הסיבות לפריחתו של שוק הסיכונים הגבוהים הן רבות ומגוונות ולא כאן המקום להתעכב עליהן בהרחבה.¹⁴

בהינתן שלושת המאפיינים הללו של שוק המשכנתאות האמריקני – קרי: שיעורה הגבוה של ההלוואה (ביחס לשווי של הנכס המשמש כבטוחה), עיצובה החוזי של העסקה כהלוואה ללא זכות חזרה והמאפיינים הפיננסיים של שוק הסיכונים הגבוהים – היה ברור לכל בר-בירב כי לוות רבות לא תוכלנה להמשיך לשרת את החוב ותחזרנה את המפתחות לבנק. על שום מה הסכימו אפוא הבנקים למשכנתאות לתנאי אשראי מסוכנים כאלה?

פתרון התעלומה טמון בתופעת האיגוח (securitization). הבנקים למשכנתאות סיחרו את תיקי ההלוואות שלהם – המגובות, כאמור, במשכנתאות – לחברות איגוח שנוצרו במיוחד לצורך זה. חברות האיגוח קנו תיקי הלוואות מבנקים למשכנתאות רבים, כך שאצרו בבעלותן חובות מגובי משכנתה של מיליוני בעלות מקרקעין. הן, מצדן, הנפיקו

12 עמדתו על כך במאמרי "מושג ותיאוריה בתורת האישיות המשפטית" עיוני משפט יז (1992).

13 באופן פרדוקסלי, חיזורי המלווים אחרי לוות מסוכנות נבעו דווקא מן השפע הכלכלי שקדם למשבר. שפע זה הניב עודפי מזומנים ששיוועו להשקעה, ולאחר שתמו כל ההזדמנויות המשובחות יותר (ה"prime market") נאלצו המשקיעים להפנות את השקעותיהם לאפיקים אטרקטיביים פחות. על תופעת שוק הסיכונים הגבוהים ראו, למשל, Paul Krugman, *Revenge of the Glut*, NEW YORK, TIMES op ed., Mar. 1, 2009.

14 מלבד עודף המזומנים והרוויה בשוק המשכנתאות של prime market, שכבר נסקרו לעיל, היו גורמים נוספים שהאיצו את עניינם של המלווים בשוק הסיכונים הגבוהים. בין היתר נעשתה ליברליזציה בדיני הריבית האמריקניים שביטלו את איסורי הנשך – מה שאפשר לספקי האשראי לגבות ריביות דיפרנציאליות גבוהות בשוק הסיכונים הגבוהים; כמו כן חלו תמורות בדיני המס הפדרליים, שאפשרו ניכוי ממס של ריבית על חיובי משכנתה אך לא אפשרו ניכוי ממס של ריבית על חיובים אחרים – מה שהגדיל את הביקוש לאשראי בשוק המשכנתאות. לסקירה מקפת בנושאים אלה ראו Souphala Chomsisengphet & Anthony Pennington-Cross, *The Evolution of the Subprime Mortgage Market*, 88 FEDERAL RESERVE BANK ST. LOUIS REV. 31 (2006), [available at research.stlouisfed.org/publications/review/06/01/ChomPennCross.pdf](http://research.stlouisfed.org/publications/review/06/01/ChomPennCross.pdf).

ניירות ערך לציבור (בדרך כלל איגרות חוב ומכאן המינוח "איגוח").¹⁵ הציבור מצידו אולף להניח כי אין לו מה לחשוש לגורל כספו: לאור הפיזור הרב כביכול של ההלוואות מגובות המשכנתה של החברה המאגחת, האמין הציבור שגם אם לוות רבות לא תעמודנה בהחזרי החוב, ההפסדים שייגרמו עקב כך יקוזזו על-ידי רווחים שיופקו מן הלוות שתמשכנה לשרת את החוב. לשון אחרת: גם יתרת הסיכון הנובעת מגודל החוב, מאופיו כחוב ללא זכות חזרה ומשוק הסיכונים הגבוהים ניתנת לפיזור (diversification).¹⁶ לאופטימיות הזו של הציבור לא היה כל בסיס בתאוריה המימונית. סיכון פלוני ניתן לפיזור אם – אך רק אם – הסתברות התממשותו אינה תלויה סטטיסטית בהסתברות התממשותם של סיכונים אחרים המיוצגים באותו תיק השקעות ("פורטפוליו"). למשל, מי שמחזיק בתיק מניות של חברות מסקטורים שונים (למשל: מקרקעין, תעשייה, ביטוח, פיננסים ומלונאות) יכול לקוות כי האטה זמנית באחד הסקטורים הללו (למשל: ביטוח) לא תשפיע על היקף העסקים בסקטורים אחרים (למשל: מלונאות). בנתונים כאלה, ירידה בערכן של מניות של תאגידים המשתייכים לסקטורים אחדים מקוזזת על-ידי גורלן השפיר יותר של המניות האחרות המיוצגות באותו תיק. סיכונים ממין זה, שאין ביניהם תלות סטטיסטית, מכונים "סיכונים ממוקדי פירמה" (firm specific risks). יש סיכונים שאינם ממין זה, והם משותפים לשוק כולו (systemic risks, להלן: "סיכונים סיסטמיים"). כך, למשל, אם הממשלה מחליטה להגדיל את המיסוי על רווחי בורסה, החלטה זו מפחיתה מן האטרקטיביות של כל סוגי ההשקעה בבורסה באופן סיסטמי ולכן סוג זה של סיכון אינו ניתן לפיזור.¹⁷

כל טירון פיננסי יכול היה לשער כי כל עוד ימשיכו מחירי המקרקעין הממושכנים להאמיר, גורלם של הבנקים למשכנתאות, של חליפיהם תאגידי האיגוח ושל בעלי הקצה – קרי: הציבור שהשקיע בתאגידי האיגוח – יהיה בכי טוב. בעלות המקרקעין תעדפנה, אם רק תוכלנה, להמשיך לשרת את החוב מאשר לוותר על ערכו המאמיר של הנכס

15 תופעת האיגוח כשלעצמה היא תופעה לגיטימית וקדמה בהרבה לבועת המקרקעין שהתפוצצה בשוק הסיכונים הגבוהים. על תופעת האיגוח באופן כללי אפשר ללמוד מחיבורה המקיף של TAMAR FRANKEL, SECURITIZATION: STRUCTURED FINANCING, FINANCIAL ASSETS POOLS, AND ASSET-BACKED SECURITIES (Ann Taylor Schwing ed., 2nd ed. 2006).

16 שיטת פיזור הסיכונים מתוארת בטקסט בצורה סכמטית בלבד. במציאות נעשו עוד כמה מהלכים כדי להקטין את הסיכון. כך, למשל, היה נהוג לגזור מתיקי משכנתאות רבים מעין "שכבות סיכון" (tranches) – כלומר: מרכיבים מסוכנים יותר ומסוכנים פחות הקשורים לאותם תיקים – ואז להרכיב באופן מלאכותי ניירות ערך מובנים (structured securities) שכל אחד מהם בנוי משכבות סיכון אחדות. הרעיון העומד מאחורי שיטת השכבות הוא שנייר ערך מובנה שמרכיביו גזורים מתיקי משכנתאות רבים, הכולל שכבות סיכון אחדות, הוא פחות מסוכן מנייר ערך הצמוד ליכולתו של לווה יחידה להחזיר את חובה.

17 ראו, למשל, בפרק 7.5 בספרם הקלאסי של RICHARD A. BREALEY, STEWART C. MYERS & FRANKLIN ALLEN, PRINCIPLES OF CORPORATE FINANCE §7.5 (8th ed. 2005).

שברשותן; אך אם מחירי המקרקעין יתחילו לצנוח יתממש בבת-אחת סיכון סיסטמי שאינו ניתן לפיזור. בעלת מקרקעין רציונלית תעדיף לוותר על הנכס הממושכן ולהיפטר מן ההלוואה מיד כשגודל החוב יעלה בשיעורו על שווי הנכס, אף אם יהיה לאל ידה להמשיך ולשרת את החוב.¹⁸ כאשר מספר גדל והולך של בעלות מקרקעין "תחזרנה את המפתחות לבנק" ותיפטרנה מן החוב, יציפו המלווים את שווקי המקרקעין בהיצע גובר והולך של נכסים שמומשו בהליכי מימוש משכנתה. עודף היצע זה ידחוס עוד יותר את מחירי המקרקעין כלפי מטה ויגרור גלים נוספים של לוות שתעדפנה להחזיר את המפתחות לבנק. מאחר שתסריט זה אינו חושף תובנה כלכלית או פיננסית חדשה, אי-אפשר אלא לשער כי הוא היה ניתן לצפייה וגם נצפה בפועל.¹⁹ לאור זאת נשאלת השאלה מדוע החליטו מנהלות של חברות רבות כל כך ליטול את הסיכון על עצמן, על החברות שבניהולן ועל המשק כולו.

18 לשם המחשה נתאר לעצמנו כי לווה פלוני קיבלה הלוואה בסך מיליון דולר כנגד משכנתה על נכס שירד בערכו לחצי מיליון דולר. או אז גם אם הלווה היא כשרת פירעון לחלוטין, כדאי לה להחזיר את המפתחות לבנק, להיפטר מן החוב של מיליון דולר, ולקחת הלוואה חדשה של חצי מיליון דולר שתאפשר לה לרכוש נכס חלופי שווה ערך לנכס שהוחזר לבנק. מצבה של לווה כזו שופר מאוד, כי עתה היא מתגוררת בנכס שווה ערך לנכס הקודם, אך במקום לשרת חוב של מיליון דולר עליה לשרת חוב של חצי מיליון דולר בלבד. בלשון פיננסית, כשערך הנכס צונח אל מתחת לשווי החוב לבנק, אופציית put "נכנסת אל תוך הכסף", דהיינו: נוצרת כדאיות כלכלית לממש אותה. אין סיבה רציונלית להניח כי מי שברשותו אופציה הנמצאת בתוך הכסף יימנע מלממש אותה.

19 המפורסם באלה שחזו את המשבר לפרטיו הוא פרופ' נוריאל רוביני (Nouriel Roubini) מבית הספר למנהל עסקים באוניברסיטת ניו-יורק. לפרטים ביחס לנבואותיו של רוביני, שכולן התגשמו כחוט השערה, ראו, למשל, Stephen Mihm, *Dr. Doom*, THE NEW YORK TIMES MAGAZINE, Aug. 15, 2008, available at www.nytimes.com/2008/08/17/magazine/17pessimist-t.html?pagewanted=1&_r=1. רוביני, יהודי ממוצא איראני שגדל באיסטנבול, טהרן, תל-אביב ומילאנו, נהפך מאז המשבר לגורו של הכלכלה העולמית; עולם שבחר בשעתו להתעלם מניתוחי העומק שלו שותה עתה בצמא כל מילה ממוצא פיו. גם השערוריות הגדולות שנלוו למשבר הגדול – כמו, למשל, תעלול פנוי בכיכובו של הארכי-פושע ברנרד מיידוף – נחזו מראש והתראות אין ספור על קיומן דווחו לרשות ניירות הערך האמריקנית שבחרה להתעלם מהן. כך, למשל, האנליסט הפיננסי הארי מרקופולוס פענח את שיטת הפעולה של מיידוף עוד בשנת 2001 ולא חדל להתריע על כך בפני רשות ניירות הערך, שלא עשתה דבר בעניינו. ראו Testimony of Harry Markopolos, CFA, CFE, Chartered Financial Analyst, Certified Fraud Examiner, Before the U.S. House of Representatives Committee on Financial Services, Feb. 4, 2009, available at ncc.gmu.edu/events/09_MOT-markopols/markopolos_020409.pdf סיפורו של מרקופולוס מקבל חיזוק מסיפורים רבים אחרים שקובצו ב- David Stout, *Report Details How Madoff's Web Ensnared S.E.C.*, THE NEW YORK TIMES Sep. 2, 2009 www.nytimes.com/2009/09/03/business/03madoff.html?_r=2&emc=eta1.

ב. שכר הבכירים: ניתוח כלכלי של הסיבות למשבר

כאמור, המנהלות הבכירות שנטלו את הסיכון לא היו טירוניות פיננסיות ולכן היו יכולות לצפות – ויש לשער שצפו הלכה למעשה – את אפשרות התרחשותו של האסון. מדוע, אם כן, לא נקטו את אמצעי הזהירות הנדרשים?

אילו מניעים מעצבים את החלטותיהן העסקיות של המנהלות הבכירות? במניעים הללו אפשר למנות, ללא ספק, שורה של מניעים נאצלים כמו רגש החובה המפעם בהן ביחס לאופן מילוי התפקיד, המחויבות לפעול לצורך יצירת ערך מרבי למשקיעים שבשם הן פועלות, הרצון לשמור על מוניטין ושם טוב והאמונה בתיקון עולם באופן כללי וביכולתן האישית לתרום להיווצרותו. בצד מניעים נאצלים אלה מנהלות רבות חפצות לעשות גם לביתן, כלומר: להשיא את מידת העושר החומרי שהן יכולות להפיק מן התפקיד. כל מנהלת היא עולם לעצמו, ולפיכך סביר להניח כי תמהיל השיקולים המדריכים כל אחת מהן שונה מן התמהיל אצל זולתה. עוד סביר להניח כי ככל שהעושר החומרי שמדובר בו הוא גדול יותר, כך חלקו היחסי בתמהיל הולך ועולה. בשנים האחרונות חלו שתי תמורות מרכזיות במערך התמריצים הפועל על מנהלות בכירות, ושתייהן הטו את מערך השיקולים הכולל באופן חד בכיוון של המגמה להתעשר.

התמורה הראשונה נוגעת לגובה השכר. המנהלות הבכירות מעולם לא נזקקו לפת לחם, אולם בשני העשורים האחרונים שכרן הממוצע הלך ותפח וכבר שהגיע לממדי ענק, עד שרבים סבורים שהתופעה מבטאת השחתה של המידות.²⁰ דוגמה מאלפת לממדי השכר ששולם למנהלים בארצות הברית, ולא רק למנכ"לים של חברות גדולות, היא חברת הברוקראג' הגדולה מריל לינץ'. בשנת 2006 שילמה מריל לינץ' חבילות שכר של 20 מיליון דולר ויותר לכל אחד מחמישים נושאי המשרה הבכירים ביותר שלה; כחמישים נושאי משרה נוספים גרפו יותר ממיליון דולר לשנה. סוחרת (trader) ממוצעת בשנות העשרים שלה קיבלה משכורת ממוצעת של 130 אלף דולר, שרופדה בבונוסים בשיעור ממוצע של רבע מיליון דולר. סוחרת ממוצעת בשנות השלושים שלה קיבלה משכורת ממוצעת של 180 אלף דולר, שנקברה תחת הר בונוס ענק בשיעור ממוצע של חמישה מיליון דולר לשנה. זהו כסף גדול. הוא גדול לא רק באופן מוחלט, אלא גם ביחס לרווחיותה של הפירמה לטווח ארוך. אמנם בשנת 2006, שאליה מתייחסים המספרים הנ"ל, הרוויחה מריל לינץ' כשבעה וחצי מיליארד דולר, אולם מאז ועד היום הפסידה סכום גדול פי שלושה מן הרווח הנ"ל והגיעה אל סף חדלות פירעון.²¹ דוגמה מעניינת

20 על התופעה באופן כללי עמדו בהרחבה LUCIAN BEBCHUK & JESSE FRIED, PAY WITHOUT PERFORMANCE: THE UNFULFILLED PROMISE OF EXECUTIVE COMPENSATION (2004) (להלן: PAY WITHOUT PERFORMANCE).

21 ראו Louise Story, *On Wall Street, Bonuses, Not Profits, Were Real*, THE NEW YORK TIMES, Dec. 17, 2008 www.nytimes.com/2008/12/18/business/18pay.html.

אחרת נוגעת לשכרו של מנכ"ל פאני מיי, ענקית האיגוח מגובת המשכנתאות שהגיעה לחדלות פירעון וסחפה עמה רבים וטובים אל סף התהום. בארבע השנים שבין שנת 2000 ל-2003 עמדה משכורתו של המנכ"ל על קצת פחות ממיליון דולר לשנה, אך היא רופדה בכונסים בערך ממוצע של 3.275 מיליון דולר, באופציות ובמניות בערך ממוצע של 5.875 מיליון דולר, ובתוספות שכר ארוכות-טווח בערך ממוצע של 7.75 מיליון דולר. סך כל חבילות השכר השנתיות כמעט הגיעו בממוצע ל-18 מיליון דולר, וכל זאת עבור ניהול חברה שכישלונה הקולוסלי זעזע את אושיות הכלכלה הלאומית האמריקנית²² ובעקיפין – גם את כלכלת העולם.

התמורה החשובה השנייה – חשובה יותר מקודמתה – איננה ממוקדת בשיעור התגמול למנהלות אלא במבנהו, והיא מסבירה טוב יותר מדוע ההחלטות הניהוליות של השנים האחרונות היו הרות אסון. לפני שנים רבות היה השכר קבוע וידוע מראש, אך בשנים האחרונות הרכיב העיקרי של השכר הוא תלויותוצאות, כלומר: הוא בא לידי ביטוי רק אם תוצאותיה העסקיות של החברה עוברות סף מסוים של רווחיות. דוגמה לכך היא שכרו של מנכ"ל פאני מיי שתואר לעיל. היש סיבה למבנה שכר זה? לפי האגדה האורבנית הרווחת התשובה חיובית. כיצד? כידוע, בעיית הבעיות של דיני החברות היא בעיית הנציג.²³ על מרכזיותה ועל חומרתה עמדו לראשונה ברלי ומינס כבר בשנת 1932.²⁴ הבעיה היא, כמובן, שפונקציית המטרה של התאגיד ושל קברניטיו איננה מתאחדת: מנהלות של חברות עשויות להתפתות – ולעתים קרובות הן אכן מתפתות – להעדיף את תועלתן האישית מטובת התאגיד. דיני החברות גרושים באמצעים המכוונים להקהות את עוקצה של הבעיה הזו²⁵ וכמוהם גם הפרקטיקה התאגידית.²⁶ השכר

22 ראו Lucian Bebchuk & Jesse Fried, *Executive Compensation at Fannie Mae: A Case Study of Perverse Incentives, Nonperformance Pay and Camouflage*, 30 J. CORP. L. 807 (2005).

23 ראו למשל, זוהר גושן "בעיית הנציג" כתאוריה מאחדת לדיני תאגידים" ספר זיכרון לגואלטיארו פרוקציה 239 (1996).

24 ADOLF BERLE & GARDINER MEANS, *THE MODERN CORPORATION AND PRIVATE PROPERTY* (1932).

25 כך, למשל, המשטר התאגידי מציב שומרי סף המגנים על המשקיעים בפירמה מפני שרירות לבם או תאוותם של המנהלות ובעלות השליטה; אם שומרי הסף אינם עוצרים את ה"נציגים" – המנהלות ובעלות השליטה – המשקיעים יכולים לבוא אתם חשבון באמצעות מערכת חובות הזהירות והאמונים.

26 דוגמה קלאסית היא הכלי העסקי של הצעות רכש עוינות, שהתפתח בפרקטיקה עוד בטרם הוסדרה הסוגיה על-ידי החוק. החשש מהתרחשותה של הצעת רכש עוינת ממשטר את המנהלות ומספק להן תמריץ חזק שלא להתנהג באורח תת-מיטבי. התנהגות תת-מיטבית צפויה לדחוס את מחירי המניות כלפי מטה ולזמן הזדמנות ליזמים זריזים לרכוש את החברה בזול, ולהפיק רווחים על-ידי השבחתה (הכרוכה בפיטורי המנהלות הכושלות). על חשיבות הכוח הממשטר של שוק השליטה באמצעות

תלוי-התוצאות הוא אמצעי שנולד בפרקטיקה התאגידית במטרה מוצהרת לצמצם את עלויותיה של בעיית הנציג: אם שכרה האישי של המנהלת תלוי בתוצאות העסקיות, נוצר לה תמריץ אישי להשיא את התוצאות האלה וכך נוצרת התאמה טובה יותר בין פונקציות המטרה של המנהלות ושל החברות שבניהולן. מי שמאמין לנרטיב הזה מתפתה להאמין כי שכר גבוה תלוי-תוצאות איננו "בעיה" אלא להפך – הוא הפיתרון לבעיה: הבעיה היא בעיית הנציג והשכר תלוי-תוצאות פותר אותה.²⁷ דא עקא, שחרף ההצהרות הללו, השכר תלוי-תוצאות לא רק אינו מקרב את פונקציות המטרה אלה לאלה אלא אף עלול להרחיק אותן. על כך עמדו רבים וטובים²⁸ ותקצר היריעה מלהזכיר את כולם.²⁹ בראש ובראשונה, אי-אפשר להתעלם מן העובדה הפשוטה שבנוסטים למיניהם משולמים ביד רחבה גם לחברות מפסידות. עובדה זו כשלעצמה שומטת את הקרקע מתחת לטענה שהשכר תפור כדי לתגמל מנהלות בכירות על הצלחות. כך, למשל, מארק הרד מהיוולט פקארד קיבל בשנת 2008 שכר כולל של 6.8 מיליון דולר, 5.4 מיליון דולר מתוכו כבונוס, בשנה שבה התשואה למניה עמדה על מינוס 37%. אדוארד איסדל מקוקה קולה קיבל שכר כולל של 6.1 מיליון דולר, מתוך זה בונוס בשיעור של 4.5 מיליון דולר, בשנה שבה התשואה למניה עמדה על מינוס 27%; יש דוגמאות נוספות רבות. גם בישראל יש לתופעה זו דוגמאות רבות, אם כי המספרים מעט יותר צנועים. כך, למשל, עמוס שפירא השתכר 1.4 מיליון דולר, מתוך זה בונוס של 0.9 מיליון דולר, בשנה שבה החברה ששילמה לו בונוס זה, סלקום, הציגה תשואה שלילית של 26%; אברהם ביגר ממכתשים אגן הרוויח באותה שנה 1.2 מיליון דולר, שני-שלישים מסכום זה בבונוסים, בשנה שבה התשואה למניה הייתה מינוס 34% ויש עוד דוגמאות רבות בארצנו לתופעה.³⁰ זה איננו העיקר; הטענה העיקרית היא שהשכר תלוי-תוצאות מתגמל

הצעות רכש עוינות עמד לראשונה הנרי מאני: Henry Manne, *Mergers and the Market for Corporate Control*, 73 J. POL. ECON. 110 (1965).

27 לתיאור קצר של טיעון זה ראו למשל, WILLIAM KLEIN & JOHN COFFEE, BUSINESS ORGANIZATION AND FINANCE: LEGAL AND ECONOMIC PRINCIPLES 168 (3rd ed. 1988).

28 כך, למשל, כאשר מחוקק חוק החברות חפץ להבטיח את אי-תלותם של דירקטורים חיצוניים (דח"צים) ואת מסירותם הבלעדית לרווחתה של החברה, הוא קבע כי בדרך כלל שכרם יהיה שכר קבוע, ששיעורו נקבע בחיקוק. לכלל הזה נקבעו חריגים מעטים, שאין בהם כדי להאפיל על הכלל עצמו. ראו ס' 244 לחוק החברות, התשנ"ט-1999, ס"ח 1711 וכן תקנות החברות (כללים בדבר גמול והוצאות לדירקטור חיצוני), התש"ס-2000, ק"ת 6017.

29 הפרסום הבולט ביותר בנושא זה הינו PAY WITHOUT PERFORMANCE, לעיל ה"ש 20. כל המספרים המובאים בטקסט, ועוד רבים אחרים, מן הארץ ומן העולם, מתייחסים לשנת 2008, ומרוכזים בעיתון דה-מרקר, עמ' 21, 1.4.2009. נוסף על השערוריה של קבלת בונוסים על הפסדים, לא מעט חברות ישראליות משלמות בונוסים על רווחים "מפוברקים". בהרצאה שנשא פרופ' זוהר גושן, יו"ר רשות ניירות ערך, בהשתלמות השנתית של עורכי הדין באילת ביוני 2009, תיאר מקרים של חברות ישראליות שהנפיקו אגרות חוב שעקב ביצועיהן הכושלים של אותן חברות נחתכו בערך

מנהלות על הצלחות אך אינו קונס אותן על כישלונות. לשון אחרת: אם התוצאות הן חיוביות, המנהלות מתוגמלות בהתאם; אם הן שליליות, המשקיעים בפירמה משלמים את החשבון. מבנה שכר מעין זה מתמרץ את המנהלות ליטול סיכונים לא סבירים ואף לסכן אגב כך את החברות שבהן הן מועסקות ובעקיפין – את המשק כולו. להלן דוגמה מספרית: נניח כי תאגיד פלוני התחייב לשלם למנכ"לית שלו בונוס בשיעור של 10% בעד כל רווח העולה בשיעורו על מיליון דולר לשנה. עתה התאגיד חייב לבחור בין שתי אסטרטגיות עסקיות: אסטרטגיה א' צפויה להניב לו תשואה של מיליון דולר לשנה בהסתברות של 1 ואסטרטגיה ב' צפויה להניב לו תשואה של עשרה מיליון דולר לשנה בהסתברות של 0.5 והפסד של חמישים מיליון דולר לשנה בהסתברות של 0.5. תוחלת הרווח מאסטרטגיה א' היא מיליון דולר לשנה ואין היא כרוכה בסיכון; תוחלת הרווח של אסטרטגיה ב' היא מינוס 20 מיליון דולר לשנה³¹ והיא כרוכה בסיכון.³² מנכ"לית ישרה תבחר ללא ספק באסטרטגיה א', אולם התמריץ האישי שלה הוא לבחור דווקא באסטרטגיה ב', שכן תוחלת השכר תלוי-התוצאות באסטרטגיה א' היא אפס ואילו תוחלת השכר תלוי-התוצאות של אסטרטגיה ב' היא חמישה מיליון דולר לשנה.³³ מאחר שלא כל המנהלות הן ישרות, או שכמו שכתוב בברית החדשה "רוחן איתנה אך בשרן חלש"³⁴, יש לצפות כי רבות מהן תיכנענה לתמריץ ותעדפנה לבחור אסטרטגיות עסקיות פסולות. עתה קל להבין מדוע נטלו כל כך הרבה מנהלות סיכונים לא מחושבים (מבחינת הפירמה) והובילו את המשק למשבר: המחזור העסקי הוא כאוטי ואי-אפשר לנבא אימתי תשתנה המגמה של מחירי המקרקעין. כל מנהלת הייתה יכולה לקוות כי מחירי המקרקעין יפסיקו להאמיר ויתחילו לרדת רק לאחר שהיא תגמור את כהונתה בחברה (או לפחות אחרי שתשלים זמן מה בתוך הקדנציה). כל המנהלות שתקוותן מומשה קיבלו את הבונוס שלהן בתקופת כהונתן ולא נדרשו להחזיר אגורה שחוקה אחת לאחר המפולת. המנהלות שתקוותן נכזבה ראו את המשק מתמוטט ומן הסתם הצטערו על כך צער רב, אך לא נדרשו לתרום דבר מכיסן כדי להקל על מצוקת המשקיעים. התמריץ להמשיך ולהשקיע במסלולים מסוכנים לא קהה גם אם הבינו והפנימו כי הסיכונים הרלוונטיים הם

באופן עמוק; חברות כושלות אלה שבו ורכשו את האג"חים מן הציבור במחירי הפסד (לציבור), ובכיריהן תבעו לעצמם בונוסים על "הצלחות", שכן עלה בידם למכור סחורה לציבור ביוקר ולשוב ולרכוש אותה סחורה מן הציבור בזול.

31 תוחלת זו מתקבלת מסכום המכפלות הרלוונטיות: 10 מיליון דולר כפול 0.5 ועוד (-50) מיליון דולר כפול 0.5 שווה (-20) מיליון דולר.

32 זאת להבדיל מהאסטרטגיה הראשונה, המבטיחה מיליון דולר לשנה ללא נטילת הימורים.

33 האסטרטגיה הראשונה, שהיא המיטבית מבחינת החברה, מניבה למנהלת תוחלת בונוס בשיעור אפס כי הרווח אינו חוצה את הסף המזכה את המנהלת בבונוס. האסטרטגיה השנייה, הנחותה מבחינת החברה, מניבה למנהלת תוחלת בונוס של עשרה מיליון דולר כפול 0.5 שממנה אין היא מקזזת את תוחלת ההפסד משום שההפסד אינו חל עליה אלא על המשקיעים בחברה.

34 מתי כו 41.

בעלי אופי סיסטמי ואינם ניתנים לפיזור, לא באמצעות איגוח ולא בכל דרך אחרת. לכך התכוונתי כשגרסתי כי המשבר נגרם בכוונה תחילה: לא מתוך שאיפה לחולל את התוצאה המזיקה אלא מתוך שאיפה ליטול סיכונים לא מחושבים – אך כדאיים למנהלות – תוך מודעות לעובדה שהתממשותם עלולה להביא את כולנו אל עברי פי פחת. הנה כי כן, המשבר נגרם בשל אופיים של שוקי המקרקעין (כפי שראינו בפרק א') ובשל התמריצים השלייליים של המנהלות הבכירות (כפי שראינו בפרק הנוכחי).³⁵ זה עוד לא הכול; לא הכול – אך די בכך כדי להכשיר את הקרקע להבנת העיקר, שיפורט בפרק הבא.

ג. ההסבר התרבותי

1. זברי רקע כלליים

בהינתן השערתי שהמשבר נגרם בכוונה תחילה, כששועים וגבירים החליטו להיכנע לתמריציהם להתעשר אפילו במחיר של חורבן כלכלי גמור על סביבתם הקרובה והרחוקה, השאלה המתבקשת היא מדוע בחרו לעשות כן. לכאורה התשובה פשוטה. כלכלת השוק מבוססת כביכול על ההנחה שאין כל רע בכך שפירמות ומשקי בית ישקדו על השאת עושרם בלי להתייטר בחיבוטי-נפש מיותרים המתייחסים להשפעת התעשרותם על הזולת. לפי גישה זו, החלטתם להסב עינם מסבלו של הזולת לא יכולה הייתה להיחשב לא מוסרית או לא חברתית, כי תמיד אפשר לסמוך על "היד הנעלמה" הסמיתיאנית שתדע לתרגם פעולות המכוונות להשאת רווחים פרטיים להשאתו של הטוב הציבורי. באספקלריה זו, השקידה על השאת עושר פרטית יכולה אפילו להיתפס כחיונית

35 תובנה זו החלה לחלחל אל קווי המדיניות המעשיים של רגולטורים ברחבי העולם. לדוגמה, הרגולטור הגרמני החליט על הוראות חדשות, שנכנסו לתוקפן ב-1 בינואר 2010, שלפיהן בונסים של מנהלי בנקים יהיו חייבים להיות מעוגנים לטווח הארוך של ביצועי הפירמה. משמעות הדבר היא שגם אם בתקופת דיווח כלשהי ירשמו הבנקים רווחים נאים, הבונסים לא יבשילו לתשלום אלא לאחר כמה שנים ולאחר שיובהר שהרווחים לא קוּזוּ על-ידי הפסדים מאחרים. ראו בעניין זה כתבה שפורסמה ב-FINANCIAL TIMES בעמ' 2, מיום 15 לאוגוסט, 2009. גרמניה היא ככל הנראה החלוצה בנושא זה ביבשת האירופית בשל מבנה המשק הייחודי שלה. סיבה אפשרית נוספת היא שפירמות גרמניות גדולות הן בדרך כלל בבעלות משפחתית, ומטבע הדברים בעלי השליטה בפירמות כאלה רגילים לשוות לנגד עיניהם את הטווח הארוך של ביצועי הפירמות שלהם. המנהג שהחל להיות שכיח בין נושאות המשרה הבכירות בבנקים הגרמניים – לתבוע לעצמן ולקבל בונסים מעוגנים לטווח הקצר – נתפס בעיני הציבור הגרמני כמעין אמריקניזציה של דפוסי התנהגות גרמניים מהוגנים ולכן נוצר כר פורה לפעולה רגולטורית נמרצת.

לאינטרס הציבורי, כי "היד הנעלמה" יודעת לחולל את פלאיה רק בסביבה של משיאים רציונליים וכוחה היה תש אילו היו שועי המשק חדלים לספור את מעותיהם ומניחים לחמלתם להסיח את דעתם מן העיקר. יש להדגיש כי פרשנות זו של כלכלת השוק איננה רק נחלתם של השוטים; רבים מגדולי דורנו שותפים לה. הכהן הגדול של הגישה הכלכלית למשפט, רייצ'רד פוזנר, פרסם כבר בשנת 1979 מאמר חשוב שבו הכריז על צבירת נכסים כעל פונקציית המטרה המיטבית עבור כל חברה אנושית.³⁶ פוזנר דחה במאמר זה גישות חלופיות לתכליותיהן של חברות בני-אנוש כגון השאתה של התועלת המצרפית בנוסח ההגות התועלתנית, או שיטות מוסר שפוזנר כינה בהכללה גסה "קנטיאניות", המניחות קיומן של מצוות מוסריות א-פריוריות. חתן פרס נובל לכלכלה מילטון פרידמן, שהיה ידוע כאיש טוב ומיטיב בחייו הפרטיים, לחם כאריה להגנתה של התזה שלפיה חובתם החברתית היחידה של התאגידים הגדולים היא להרוויח כמה שיותר כסף.³⁷ הנה כי כן, כיצד נוכל לבוא חשבון עם אזובי הקיר – המנהלים של התאגידים ששלו – על שמילאו את חובתם המוסרית כביכול וגרפו לביתם ככל שהשיגה החופן? הם שגו, אבירי השוק החופשי הללו. מה שבאמת השתבש בתודעתם לא היה הצפי על התנודות במחירי המקרקעין וגם לא התורה המימונית של תיקי השקעות מפורזים. השתבשה להם ההבנה הבסיסית ביותר של מהות האתוס הקפיטליסטי. בדפים הבאים אבליט את הממד שאפיין את הקפיטליזם המערבי בתחילת דרכו, ממד שהלך לאיבוד בעת הזאת. ממד זה קדם בהרבה לתורתו של סמית על היד הנעלמה ושימש לה רקע מקדים, שאותו הניח סמית כנתון המובן מאליו. סמית מעולם לא סבר כי הכלכלה יכולה להתנהל על-פי חוקי הג'ונגל. מי שמפרש אותה כאילו הייתה כזו טומן בשיטה הקפיטליסטית יסודות רעילים. כפי שהוכח במהלכו של המשבר הכלכלי, הארס הוא רב עוצמה וכולנו משלמים את המחיר.³⁸ פרשנות נכונה יותר של האתוס הקפיטליסטי קושרת אתוס זה לעולם שלם של נורמות ולתורות מוסר עמוקות שבלעדיהן אין לכלכלת השוק תקומה. בימינו אנו פשתה המחשבה שאפשר לנתק בין הדבקים, בין תורות השוק לבין התשתית התרבותית שמתוכה צמחו. מחשבה זו היא שהולידה את המשבר. אני

Richard Posner, *Utilitarianism, Economics and Legal Theory*, 8 J. LEGAL STUD. 103 36
(1979). עם זאת, להגנתו של פוזנר ראוי לציין כי תורתו איננה מגנה על התעשרות אינדיבידואלית במחיר של חורבן מצרפי. עצם הצבתו של יעד העושר כאידאל החברתי העליון יוצרת אוירה שבה קל לדלג למסקנה שראוי לחתור אל העושר בכל הנסיבות.

Milton Friedman, *The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits*, THE 37
NEW YORK TIMES MAGAZINE, Sep. 13, 1970, available at [www.colorado.edu/
studentgroups/libertarians/issues/friedman-soc-resp-business.html](http://www.colorado.edu/studentgroups/libertarians/issues/friedman-soc-resp-business.html)

38 כלכלנים בולטים שמו לבם לתופעה שדווקא אלה שעשו את תורת הכלכלה לאומנותם נוטים להפריז בהערכה שהם מעריכים את ההתעשרות לשמה. רובם ייחסו את התופעה לטעמים טכניים כגון הנטייה להצרנה מתמטית של מודלים כלכליים. ראו, למשל, Ariel Rubinstein, *A Sceptic's Comment on* *the Study of Economics*, 116 THE ECON. J. C1 (2006). בדפים הבאים אציע פרשנות אחרת.

סבור כי אם לא ניתן דעתנו לבעיה זו, ונמשיך לחנך דורות של אנשי משק וכלכלה על ברכי הקפיטליזם העירום – זה שהפשיטו ממנו את הנורמות ואת הנחות היסוד המוסריות שליוו אותו בראשית דרכו – משברים נוספים יבואו בעקבות המשבר הנוכחי, שיחוויר לעומתם.

2. אדם סמית

(א) הקדמה

רבים סבורים כי כלכלת השוק מבוססת על רעיון ה"יד הנעלמה" בכתבתו של סמית.³⁹ אציג תחילה את מהות הרעיון וכיצד אפשר להסיק ממנו כי מותר ואפילו רצוי להרחיק שיקולי מוסר מהתנהגותם של שחקני השוק. מיד לאחר מכן אבליט כמה עובדות המתייחסות למכלול עבודתו של סמית, שמהן אפשר להסיק על קיומה של סתירה לכאורה בין הגרסה האנוכית של רעיון ה"יד הנעלמה" לבין מה שבאמת חשב סמית. כאשר מביאים עובדות אלה בחשבון אפשר לעצב מחדש את רעיון ה"יד הנעלמה" באופן אחר לחלוטין. כדי לעמוד על מבנה אישיותו של סמית ולהבין מהיכן שאב את המכלול שממנו צמחה ה"יד הנעלמה" שיצר, אתעכב בקצרה על דברי ההגות שהשפיעו עליו יותר מכול. סקירה זו תיערך באופן כרונולוגי, בהתאם לתארוכם של המקורות שעיצבו את עולמו של סמית. אפתח בפילוסופיה הסטואית, בעיקר בגרסתה הרומית. כפי שעולה בבירור מכתביו של סמית, הוא היה חסיד נלהב שלה. משם אעבור למוסר הכלכלי של התאולוגיה הנוצרית, הקתולית והפרוטסטנטית, ואסביר כיצד חלחלו רעיונות תאולוגיים אלה אל תוך ה"אני מאמין" של אחד מראשי הוגיה של תנועת ההשכלה (Enlightenment) שהייתה, כידוע, חילונית בהשקפותיה. אחתום בתיאור השיח המכונן שניהל סמית עם בני דורו, בראשם מורו פרנסיס הצ'יסון וידידו הפילוסוף הנודע דיוויד יום. המסקנה הסופית של סקירה זו, כפי שהיא מתבטאת היטב בכתביו של סמית עצמו, היא שה"יד הנעלמה" הסמיתאנית רחוקה מלהיות אנוכית – כך שהשמועה על אנוכיותה אינה אלא עלה תאנה לתאוות הבצע של שחקני שוק בימינו.

(ב) גרסה וולגרית של רעיון ה"יד הנעלמה"

מי שמאמין כי רעיון ה"יד הנעלמה" מכשיר ואולי אפילו מחייב התנהגות אנוכית בשווקים, יכול להסתמך על מערכת השיקולים שתפורט להלן. יש נסיבות, שתודגמנה מיד, שבהן התנהגות אנוכית של שחקניות אינדיבידואליות מסתיימת בסופו של דבר בצורה מיטבית מבחינתה של החברה כולה. גם אם המוטיבציה האישית של כל שחקנית היא אנוכית –

39 ראו, למשל, את הדברים הנלהבים (אך גם הביקורתיים) שכתב עליו אחד מחתני פרס נובל לכלכלה: George J. Stigler, *The Successes and Failures of Professor Smith*, 84 J. POL. ECON. 1199 (1976).

ובנסיבות מסוימות אפילו מושחתת – מנגנון השוק, שהדביקו לו את הכינוי היד הנעלמה, הופך את כל היוצרות לטובה. לא זו גם זו: אילו היה השלטון "מתערב" ולא מניח לפרטים החמדניים והחמסניים לפעול כרצונם, כוחה של היד הנעלמה היה תש והמצב החברתי הכללי היה גרוע יותר מכפי שיכול היה להיות ללא התערבות השלטון. לשיטתם של בריוני השוק, מכאן נובע כי אין כל רע בהתנהגותם החמדנית והחמסנית ואילו חדלו ממנה היו פוגעים ברווחתה של החברה כולה.

להלן הדוגמה:⁴⁰ נניח כי שלוש פירמות קנו להן אחיזה באי שעליו מתגוררים חמישה תושבים הדומים בכישוריהם. פירמות אלו הן המעסיקות היחידות באי. התושבים מעוניינים להשכיר את כוח עבודתם לפירמות בעד כל שכר עבודה חיובי, אך מעדיפים שכר גבוה על נמוך. תפוקתם השולית של חמישה פועלים בפירמה א' היא, לפי הסדר, 1000, 900, 800, 700 ו-600 זהובים לחודש. בפירמה ב' התפוקה השולית היא 900, 800, 700, 600 ו-500 זהובים לחודש. בפירמה ג' התפוקה השולית היא 700, 600, 500, 400 ו-300 זהובים לחודש. הפירמות מתחרות זו בזו. קל לראות כי פירמה א' תעסיק שלושה מתושבי האי,⁴¹ פירמה ב' תעסיק שנים, ופירמה ג' לא תעסיק איש כי שכר העבודה הגבוה ביותר שכדאי לפירמה ג' להציע נמוך יותר ממחיר ההזדמנות של התושבים באחת הפירמות האחרות. במובנים מסוימים זהו המצב המיטבי: באי תשרור תעסוקה מלאה. סך הייצור באי יעמוד על 4,400 זהובים לחודש – סך כל התפוקה של כל תושבי האי, שכולם, כאמור, מועסקים. שכר העבודה יהיה לא יותר מ-800 ולא פחות מ-700 זהובים לחודש. אם נניח את הנחת האמצע (שכר של 750 זהובים לחודש), כל תושבי האי יחד ירוויחו 3,750 זהובים לחודש. ההפרש בין שווי התפוקה לבין שכר העבודה (650 זהובים לחודש) הוא רווחיהן של הפירמות. נניח עתה כי האי נכבש על-ידי מעצמה זרה. קברניטיה הכלכליים מחמיצים פנים ביחס למשטר ה"מופקר" של אפס רגולציה ומחליטים להתערב בשוק. התערבות כזו עלולה להיות לרועץ. אם, למשל, יחליט השלטון החדש לחוקק חוק שכר מינימום ברמה של 900 זהובים לחודש, במטרה להגן על העובדים מפני ניצול, שנים מחמשת התושבים באי ימצאו את עצמם ללא תעסוקה (לפירמות לא כדאי להעסיק יותר משלושה עובדים ברמת שכר כזו), ואילו סך התוצר של האי ירד ל-2,800 זהובים לחודש. שכרם המצרפי של התושבים ירד לרמה של 2,700 זהובים לחודש והפירמות תיאלצנה להסתפק ברווח זעיר של 100 זהובים לחודש. לעומת זאת, אם תקבע הממשלה שכר עבודה מרבי – למשל של 600 זהובים לחודש (אולי במטרה למנוע מתושבי האי "להכתיב" לפירמות תנאי שכר גבוהים מדי וכך "לעודד" את המעסיקים) – לא רק ששכר העבודה המצרפי ירד (לרמה של 3,000 זהובים לחודש), אלא שיתבטל מנגנון השוק המקצה את העובדים לשימושיהם היעילים

40 דוגמה זו אינה מקורית; גרסאות רבות שלה נלמדות בקורסים לכלכלה באוניברסיטאות.

41 למשל, אילו היה פועל רביעי שוקל להצטרף למעגל העבודה בפירמה א', פירמה זו לא הייתה מעניקה לו שכר עבודה גבוה מ-700 זהובים – שכר נמוך יותר ממה שהוא יכול לקבל בפירמה ב'.

ביותר. כך, למשל, אין סיבה ששני תושבים לא יעדיפו, בשכר זה, לעבוד דווקא בפירמה ג', הפחות יעילה מכולן, וגם פירמה ב' תוכל להעסיק עד ארבעה עובדים (במקום שניים), כך שסך התוצר של כלכלת האי, כמו גם רווחי הפירמות, ייפגמו במידה ניכרת. הנה כי כן, דוגמה זו מוכיחה כביכול כי לפחות בתנאי תחרות כמתואר לעיל, האסטרטגיה הנכונה ביותר מצד הרגולטור היא למשוך ידיו מכל התערבות בשוק – אסטרטגיה שרבים דוגלים בה עד היום. לא זו גם זו: יש שורה מכובדת של הוגים רציניים בני ימינו, המאמינים כי סמית אכן דגל בלקח העולה מן הדוגמה דלעיל, ומסיבה זו הם מסבירים את "תור הזהב" של פילוסופיית אי-ההתערבות – כלומר: את תורת *Laissez faire* – בהשפעתו המכרעת של סמית על מעצבי המדיניות.⁴²

(ג) חידת אדם סמית

בבואנו לשרטט את דמות האדם כפי שהיא מצטיירת מכתביו של סמית אנו ניצבים בפני חידה גדולה. שורש החידה הסמיתאנית נעוץ בסתירה הגדולה כביכול בין שתי עבודותיו המרכזיות, עושר האומות (AN INQUIRY INTO THE NATURE AND CAUSES OF THE WEALTH OF NATIONS)⁴³ והתאוריה של הרגש המוסרי (THE THEORY OF MORAL SENTIMENTS).⁴⁴ עושר האומות נהפך עם הזמן לספר המכונן של הכלכלה המודרנית המכונה "קלאסית". מושג היד הנעלמה והאמונה ששחקני השוק הם הרגולטורים הטובים ביותר של המשק מעוגנים בעיקרם בספר זה. גם כיום, כשהבנתנו את רזי הכלכלה עמוקה בהרבה משהתאפשר בדור החלוצים, הזרם המרכזי⁴⁵ של הכלכלנים

42 ראו, למשל, גבריאלה שלו דיני חוזים 27 (מהדורה שנייה, התשנ"ה): "עקרון חופש החוזים נולד [...] ובעיקר כחלק מתורתו הכלכלית-חברתית של אדם סמית. על-פי תורה זו, מביאה פעילות בשוק חופשי, באמצעות "יד נעלמה", למצב של רווחה כלכלית מירבית. לפיכך שללה תורתו הכלכלית של אדם סמית כל הגבלה המוטלת על פעילות אנושית". זו הייתה גם דעתו של המלומד רב-ההשפעה פטריק עטייה, שספרו המרכזי משמש עד היום כאורים ותומים למורי משפט ברחבי העולם דובר האנגלית. ראו PATRICK ATIYAH, THE RISE AND FALL OF FREEDOM OF CONTRACT 220-21 (1979): "[G]reedy factory owners and capitalists exploited the working classes by over-working and under-paying them; they pursued profit-making single-mindedly and with no concern for the public interest [...] At the same time they found the philosophical and intellectual justifications for this class exploitation in the economics of Adam Smith and the philosophy of *laissez-faire* [...]"

43 ראו THE WEALTH OF NATIONS, לעיל ה"ש 7.

44 ADAM SMITH, THE THEORY OF MORAL SENTIMENTS (Oxford, 1759) (להלן: התאוריה).

45 יש, כמובן, כלכלנים הדוחים את הכלכלה הנאו-קלאסית מכל וכל. ראו, למשל, Michele Piccione & Ariel Rubinstein, *Equilibrium in the Jungle*, 117 THE ECON. J. 883 (2007). במאמר זה המחברים מראים כי התאורמות העיקריות של כלכלת הרווחה ניתנות להוכחה גם בכלכלות שאינן מבוססות על חליפין רצוניים אלא על כוח הזרוע לבדו. מכאן הם מסיקים כי הכלכלה הנאו-קלאסית,

המכונים "נאו־קלאסיים" רואה את עצמו כמאמץ את עיקריה של התורה המיוחסת לסמית, גם אם הנמנים בזרם זה "משדרגים" תורה זו בתוכנות שנוספו לה במשך השנים, בעיקר בכל מה שנוגע לכישלונות שוק.⁴⁶ בקליפת אגוז: הכלכלה הקלאסית, ובעקבותיה הכלכלה הנאו־קלאסית, מתארות את שחקני השוק ובעיקרם משקי הבית והפירמות כ"ממקסמים רציונליים". הממקסם הרציונלי הוא שחקן פעיל בשוקי החליפין (exchange) למיניהם. הוא עולה על הבמה מצויד ברכוש התחלתי (endowment), ופוגש שחקנים כמוהו המעוניינים להחליף חלק מרכושם בחלק מרכושו באמצעות עסקאות שוק. השחקן הסמיתיאני – לפחות לפי הגרסה הוולגרית של עושר האומות – מודע לפונקציית התועלת שלו ולתמריצים שמספקת לו סביבתו ופועל באופן עקבי להשגת הערכים הגבוהים ביותר בפונקציית תועלת זו. בעוד הדורות הקודמים לסמית הביטו בעין עקומה על שחקנים ממקסמי תועלת – כאילו היו טפילים חברתיים הניזונים כערפדים מפרי עמלו של הזולת, יש הטוענים כי ראוי לפרש את עושר האומות כדברי סנגוריה על שחקני שוק כאלה.⁴⁷ לכאורה, דמות האדם המצטיירת מעושר האומות היא

המבוססת על פרדיגמה של חליפין, איננה אלא נרטיב שנבחר ללא סיבה מיוחדת מתוך סל של נרטיבים אפשריים שלכולם כוח מסביר דומה.

46 כך, למשל, שני החוקרים הפעילים הבולטים ביותר בגישה הכלכלית למשפט, לואיס קפלו וסטיבן שאבל, הקדישו מאמץ קולוסלי להוכיח כי תפקידו העיקרי של המשפט הוא לנתב לפתרונות יעילים המכוונים להשאת הרווחה המצרפית (welfare), תוך התעלמות משיקולים המסווגים כפתרונות של "צדק" (fairness). ראו ספרם LOUIS KAPLOW & STEVEN SHAVELL, FAIRNESS VERSUS WELFARE (2006). החוקר הבכיר אלן שוורץ, מאוניברסיטת ייל, שהתפרסם בזמנו כחסיד נלהב של "כוחות השוק" ויצר סביבו מעגל גדול של תלמידים ומעריצים, נשאר נאמן לדרכו ומנסה להוכיח, שוב ושוב, כי גם מה שנתפס במבט ראשון ככישלון שוק (למשל: מידע לא מספיק) בא על תיקונו בשווקים תחרותיים בלי שידו של הרגולטור נוגעת בדבר. ראו, למשל, Alan Schwartz, *How Much Irrationality Does the Market Permit?* 37 J. LEGAL STUD. 131 (2008). אפילו התוכנות פורצות הדרך מבית מדרשם של עמוס טברסקי ודניאל כהנמן, המכוונות לפעור פער בין הפרדיגמה הנאו־קלאסית המניחה התנהגות רציונלית בשווקים לבין התנהגותן של הבריות הלכה למעשה, זוכות בדרך כלל ליחס ספקני ביותר בקרב רבים מן הכלכלנים המובילים. ראו, למשל, Charles Plott & Kathryn Zeiler, *Exchange Asymmetries Incorrectly Interpreted as Evidence of Endowment Effect Theory and Prospect Theory?*, 97 AM. ECON. REV. 1449 (2007). ריצ'רד פוזנר, נושא הדגל של הגישה הכלכלית הנאו־קלאסית, הודה לבסוף כי התערבותו של הרגולטור נדרשת מפעם לפעם (ראו ספרו החדש, RICHARD A. POSNER, THE CRISIS OF CAPITALIST DEMOCRACY (2010)), אך תלה את קולר האשמה בקיומם של כשלי שוק מן הסוג שכבר הוכר היטב על-ידי אדם סמית לפני כמה מאות שנים.

47 אמירה זו מחייבת הסתייגות. כפי שהדגישו בכל הדורות כלכלנים המשתייכים לשמאל של המפה הפוליטית, סמית לא שלל התערבות ממשלתית בייצורם של טובין ציבוריים (כגון חינוך) וגם לא שלל תשלומי העברה טהורים (שהם, כמובן, "עסקאות" הפוסחות על השוק) כגון תשלומי סעד נדיבים לעניים. עם זאת, הוא הראה כיצד הכוח המניע שגשוג כלכלי הוא רצונם של שחקני השוק להיענות

דמות של כלי מחושב ואנוכי שאין לו בעולמו אלא חשבונות של רווח והפסד. דמות לכאורית זו היא האח התאום של מנהלי התאגידים של ימינו, שכדי לרפד את קנם לא בחלו בכל אמצעי, זרעו רוח בכוונה תחילה והניחו לזולתם לקצור את הסופה. והנה, אותו סמית שכתב את עושר האומות צייר דמות אדם אחרת לחלוטין בהתאוריה. נשמתו של האדם, כפי שהיא מצטיירת מן התאוריה, מחוטטת חיווט נוקשה (hard wired) במארג צפוף של רגשות אלטרואיסטיים. איש התאוריה אינו מסוגל – בשל תכונותיו האלטרואיסטיות, הטבועות עמוק באישיותו – לחוות סיפוק או הנאה אלא במסגרת החברתית שבה הוא חי. איש מאתנו – כך יודע האדם הסמיתאי, כפי שהוא מצטייר בהתאוריה – איננו אי בודד. מחבר התאוריה האמין שכולנו ערבים זה לצרכיו של זה (כפי שנראה בפירוט להלן) ולכן כל אסטרטגיה דורסנית או חובלת בזולת מנוגדת לטבענו, והשימוש בה פסול בעיני כולנו מעיקרא.

כיצד אפשר ליישב בין שתי דמויות האדם המנוגדות כביכול בכתביו של סמית?⁴⁸ כיצד ייתכן שאותו אדם יהיה ממקסם רציונלי נוסח עושר האומות אך גם אלטרואיסט נדיב נוסח התאוריה? בקיצור – מיהו האדם הסמיתאי האמיתי?⁴⁹ לכאורה אפשר היה

לתמרצים ולהתעשר. לשון אחרת: סמית לא חפץ להדיר את הממשלה, אך הסביר מדוע גם אין להדיר את השוק. ראו לעניין זה, לאחרונה, THE AAMARTYA SEN, *Capitalism Beyond the Crisis*, NEW YORK REVIEW OF BOOKS, Mar. 26, 2009, available at www.nybooks.com/articles/archives/2009/mar/26/capitalism-beyond-the-crisis/

48 כלכלנים גרמנים, שהסתירה, כביכול, בין שתי דמויות האדם הסמיתאיות הטרידה את מנוחתם, כינו אותה בכינוי "Das Adam Smith Problem". ראו לעניין זה Jacob Viner, *Adam Smith and Laissez Faire*, in JOHN MAURICE CLARK, PAUL H. DOUGLAS, JACOB H. HOLLANDER, GLENN R. MORROW, MELCHIOR PALYI & JACOB VINER, ADAM SMITH, 1776-1926: LECTURES TO COMMEMORATE THE SESQUICENTENNIAL OF THE PUBLICATION OF THE "WEALTH OF NATIONS" 116 (1928) (להלן: וינר). וינר עצמו הביע במאמרו הנ"ל את הסברה ששתי היצירות אינן ניתנות ליישוב כלל וכי עושר האומות נחשב בצדק ליצירה החשובה יותר מהשתיים (בניגוד לדעתו של סמית עצמו), כי בה השיל מעל עצמו סמית את האשליה האידיאליסטית של התאוריה ואזר אומץ להתבונן במציאות כמות שהיא; שם, בעמ' 120.

49 אכן, מלבד וינר (שם) היו הוגים נוספים שסברו כי הסתירה אינה ניתנת ליישוב. ראו, למשל, August Oncken, *The Consistency of Adam Smith*, 7 THE ECONOMIC JOURNAL 443 (1897). היו גם מי שסברו שאפשר ליישב את הסתירה בעזרת הטענה הפשוטה ששני הספרים עוסקים בנושאים כל כך שונים זה מזה עד שלא ראוי לצפות כי תהיה ביניהם אחידות רעיונית. כך, למשל, סבר רונלד קואס כי "The Theory of Moral Sentiment is a study of human psychology. The Wealth of Nations is a study of the organization of economic life". קואס גם סבר כי אף-על-פי שביחסים בין-אישיים קרובים אפשר לסמוך על הרגש המוסרי, העומד במרכז הדיון בהתאוריה, אי-אפשר לסמוך עליו כלל ועיקר בעולם הכלכלה והמסחר. עולם זה מאויש בשחקנים שריחוקם הפיזי והנפשי אלה מאלה יוצר אווירה אנונימית שבה אין לרגש המוסרי מה לתרום (גם סמית חשב שהרגש הוא חזק במיוחד בין שחקנים קרובים), והשחקנים חייבים לסמוך אך ורק על האינטרסים הצרים שלהם, כלומר: על מנגנון

לחשוב כי התאוריה, שראה אור לראשונה בשנת 1759, הוא יצירת הנעורים של סמית, מעין "שיר השירים" של עלם שטרם עמד על לקחיהם הקשים של החיים; לעומת זאת עושר האומות – פרסום שראה אור רק בשנת 1776 – מייצג את סמית הבוגר, מעין "משלי" או אפילו "קהלת" של אותו משורר, שלמד בינתיים בדרך הקשה את עובדות החיים. הסבר זה אינו מתיישב עם העובדות הפשוטות. למעשה, סמית לא חדל לכתוב את התאוריה כל ימיו ושקד על מהדורות חוזרות ונשנות של יצירת נעוריו. הוא עצמו ראה ביצירה זו – ולא בעושר האומות – את עבודתו המשמעותית ביותר.⁵⁰ המהדורה האחרונה של התאוריה, השישית, נכתבה שנים רבות אחרי עושר האומות, בשנת 1790. למעשה, אחרי כתיבתה של מהדורה זו יבש עטו של הגאון הסקוטי ושבועות ספורים לאחר מכן השיב את נשמתו לבורא. והנה, האדם הסמיתאי המיטיב של המהדורות הקודמות לא רק שלא השיל מעליו את תום נעוריו ולא נעשה לזאב הטורף כביכול של עושר האומות, אלא הוסיף לו תכונות תרומיות כהנה וכהנה,⁵¹ כל זאת כאילו עושר האומות לא חצץ כלל בין המהדורות המוקדמות למאוחרות.⁵² זוהי "חידת אדם סמית". כדי לפתור אותה ראוי להתחיל בדרך שבה השתמש סמית עצמו במושג של היד הנעלמה. כפי שנראה מיד, מושג זה רחוק מלהיות חופף לדרך הוולגרית והפשטנית שבה הוא לפעמים נתפס.

(ד) היד הנעלמה: גרסתו של סמית עצמו

המוניטין שיצאו למושג היד הנעלמה יוצרים את הרושם שסמית הרבה להשתמש במושג זה והשתית עליו חלקים גדולים מתורתו. פני הדברים אינם כאלה. למיטב ידיעתי, סמית השתמש במושג זה רק שלוש פעמים: פעם אחת בהתאוריה, פעם אחת (ויחידה!) בעושר האומות ופעם אחת נוספת בעבודה מעין מדעית על האסטרונומיה. למעשה אין מדובר במושג מגובש כלל ועיקר אלא במטפורה רב-שימושית עם מכנה משותף מסוים – אך לא זהה – בין כל השימושים. הקטע בהתאוריה המתייחס למושג היד הנעלמה איננו אלא

השוק – או, לפחות, מנגנון השוק כפי שקואס מפרש אותו). ראו Ronald Coase, *Adam Smith's View of Man*, 19 J. L. & ECON. 529, 544 (1976) (להלן: קואס).

50 JOHN RAE, LIFE OF ADAM SMITH (New York, MacMillan & Co. 1895) (להלן: LIFE OF ADAM SMITH).

51 למעשה, מלבד המהדורה השנייה, שראתה אור בשנת 1761, כל המהדורות שבאו בעקבותיה למעט הששית והאחרונה, שנכתבה על-ידי סמית עצמו, לא שינו בהרבה את הטקסט המקורי. המהדורה הששית הרחיבה את היריעה והוסיפה נימוקים פילוסופיים חדשניים שלא הופיעו בספרות קודם לכן. ראו, למשל, את ההקדמה להתאוריה: ADAM SMITH, THE THEORY OF MORAL SENTIMENTS (D.D. Raphael & A.L. Macfie ed., 1984) (להלן: Raphael & Macfie).

52 בצד שש המהדורות של התאוריה שהופיעו בימי חייו של סמית, הופיעו גם חמש מהדורות של עושר האומות. ברור, על כן, כי סמית היה מודע כל ימיו לכל מילה בכל אחת מיצירותיו, ולא מצא לנכון ליישב את ה"סתירה" כביכול בין שתי היצירות.

משפט אחד מתוך הספר הרביעי ביצירה – 4.1.10⁵³ כל הפרק הראשון של הספר הרביעי (שהסעיף העשירי הוא חלק ממנו) דן בשאלה על שום מה שואפות הבריות בעולמנו לציבור נכסים. שאלה זו אינה סתמית בעולמו של סמית, שכן סמית הושפע עמוקות מן הפילוסופיה הסטואית, בעיקר בגרסתה הרומית, שהוגיה התייחסו לצבירת נכסים – קל וחומר נכסי מותרות – כאל הבל ורעות רוח.⁵⁴ אולם, התורה הסטואית גם סברה שהעולם מונהג על-ידי השגחה עליונה שהיא מעין אדריכל-על היוצר תיאום בין כל חלקי היקום, כאותו שען המחבר חלקיק של שעון למשנהו ומביא אותו לידי הרמוניה ושלמות.⁵⁵ בישמו תורה סטואית זו (ועל כך אוסיף ביתר פירוט להלן), הסביר סמית כי יפה עשתה אותה השגחה עליונה כשהניעה את בני האנוש לחמוד נכסים. אף-על-פי שהמוטיבציה של החמדן היא להרבות את נכסיו שלו, אין הוא מסוגל לצרוך בעצמו את כל מה שהוא מייצר ובעל כורחו הריהו חולק את העודף עם המין האנושי כולו. אם כן, "היד הנעלמה" איננה אלא אותה השגחה עליונה, המודרכת על-ידי רעיונות של צדק חלוקתי וגורמת לרווחה החומרית להתחלק בין כל באי עולם – אף-על-פי שכוונתו הסובייקטיבית של החמדן הייתה לנכס את כולה לעצמו. יפה לצטט בנושא זה, המרכזי להבנת אישיותו של סמית, את המחבר עצמו:

The rich only select from the heap what is most precious and agreeable. They consume little more than the poor, and in spite of their natural selfishness and rapacity, though they mean only their own conveniency, though the sole end which they propose from the labours of all the thousands whom they employ, be the gratification of their own vain and insatiable desires, they divide with the poor the produce of all their improvements. They are led by an invisible hand to make nearly the same distribution of the necessaries of life, which would have been made, had the earth been divided into equal portions among all its inhabitants, and thus without intending it, without knowing it, advance

53 כל ההתייחסויות הביבליוגרפיות אל התאוריה, וכן אלה המתייחסות ליצירותיו האחרות של סמית, הן לפי חלוקתן של יצירות אלה לספרים, לפרקים ולסעיפים. כך, למשל, המקור המצוין בטקסט הוא מתוך הספר הרביעי, הפרק הראשון, והסעיף העשירי של התאוריה, לעיל ה"ש 44.

54 על ההשפעה הקלאסית בכלל ועל ההשפעה הסטואית בפרט על מחשבתו של סמית ראו, למשל, GLORIA VIVENZA, ADAM SMITH AND THE CLASSICS: THE CLASSICAL HERITAGE IN ADAM SMITH'S THOUGHT (2001).

55 סמית הושפע במידה ניכרת מההוגה הרומאי אפיקטטוס, עבד משוחרר שנהפך למורה הדור. על תורתו של אפיקטטוס ועל התפקיד שהועיד להשגחה העליונה בהרמוניה הגלובלית ראו, למשל, A. LONG, EPICETUS: A STOIC AND SOCRATIC GUIDE TO LIFE (2002).

the interest of the society, and afford means to the multiplication of the species.

גם בחיבורו "הכלכלי" של סמית, עושר האומות, היד הנעלמה מופיעה רק פעם אחת, בדיוק כמו בהתאוריה. יתרה מזו: למרות הברלים מסוימים בניסוח, קשה להשתחרר מן הרושם שפסוק היד הנעלמה בעושר האומות מועתק בעיקרו מן הפסוק המקביל בהתאוריה, אף-על-פי שהיד הנעלמה מחוללת בהתאוריה צדק חלוקתי ואילו בעושר האומות היא מייעלת את המשק. הנוסח המלא של הפסוק בעושר האומות הוא:

But the annual revenue of every society is always precisely equal to the exchangeable value of the whole annual produce of its industry, or rather is precisely the same thing with that exchangeable value. As every individual, therefore, endeavours as much as he can both to employ his capital in the support of domestic industry, and so to direct that industry that its produce may be of the greatest value; every individual necessarily labours to render the annual revenue of the society as great as he can. He generally, indeed, neither intends to promote the public interest, nor knows how much he is promoting it. By preferring the support of domestic to that of foreign industry, he intends only his own security; and by directing that industry in such a manner as its produce may be of the greatest value, he intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of his intention. Nor is it always the worse for the society that it was no part of it. By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it. I have never known much good done by those who affected to trade for the public good. It is an affectation, indeed, not very common among merchants, and very few words need be employed in dissuading them from it.⁵⁶

56 THE WEALTH OF NATIONS, לעיל ה"ש 7, 4.2.9. הקשרו של פסוק זה בעושר האומות טעון הסבר. השאלה שדן בה סמית בחלק זה של ספרו הייתה אם ראוי להטיל מכסי מגן מפני ייבוא מתחרה. כידוע, עמדתו לשאלה זו הייתה שלילית (אף-על-פי – ואולי בגלל – שבא ממשפחה של מוכסים). סמית ציין כי נטייתו הטבעית של כל אדם היא לרכז את מאמציו הכלכליים בארץ מכורתו, בשל חיסכון בעלויות עסקה ובעלויות ניטור. מכסי המגן יוצרים הגנה מלאכותית לענף המוגן בתחומיה של אותה מכורה ולכן מספקים תמריץ להשקיע משאבים כלכליים בתחום המוגן, במקום בתחום שבו התשואה למשקיע היא הגבוהה ביותר. אלמלא המכסים היו שחקני השוק משקיעים במכורתם את

ככלל, ספק רב אם סמית בכלל העלה על דעתו, כפי שמייחסים לו, קשר של תלות בין השימוש הלשוני במושג היד הנעלמה לבין כלכלת השוק שאין עליה מורא של רגולטור. כך, למשל, הוא השתמש בביטוי פעם שלישית, ולמיטב ידיעתי אחרונה, בחיבור שכותרתו היא *A History of Astronomy*.⁵⁷ בחיבור זה טען סמית כי בדתות קדומות הבינו המאמינים את תופעות היום-יום כפשוטן, בלי לייחס אותן לכוחות טמירים; אך כשנתקלו בתופעות יוצאות-דופן שלא היה בכוחם לתת להן הסבר, ייחסו אותן לאיזו יד נעלמה המחוללת אותן:

Fire burns, and water refreshes; heavy bodies descend, and lighter substances fly upwards, by the necessity of their own nature; nor was the invisible hand of Jupiter ever apprehended to be employed in those matters.⁵⁸

סמית אפוא לא ייחד את הביטוי "יד נעלמה" לציון מנגנון השוק דווקא, אלא הייתה לו משמעות רחבה בהרבה, שציינה מכלול של מצבים שבהם בני אנוש לא התכוונו להשיג תוצאה כלשהי אך היא הושגה בכל זאת, על-ידי כוחות שמחוץ לשליטתם. בהתאוריה תפקידה של היד הנעלמה היה לחולל חלוקה צודקת של העוגה הלאומית. בעושר האומות הותירה היד הנעלמה את רישומה בהגדלתה של העוגה הלאומית. בחיבור על תולדות האסטרונומיה ידו הנעלמה של יופיטר הוחזקה כאחראית, בעיני השבטים הפרימיטיביים, לתופעות טבע שלא היה להן פשר בטווח השגתם. ככלל, סמית נקט בביטוי בשימושים מגוונים, כאילו היה זה מעין ג'וקר לשוני – ולכן קשה לתלות בביטוי זה את המשמעות הייחודית שייחסו לו דורות מאוחרים. אם כן, נבחן את עיקרי התורות שהשפיעו על סמית. העיון בהן יוכיח כי התובנות הכלולות בהן – ולא גרסה וולגרית של מקסום תועלות אנוכי – הן הנותנות פשר למושג היד הנעלמה כפי שהבין אותו סמית עצמו.

בטרם נעשה זאת ראוי להעיר עוד הערה אחת. מי שקורא את עושר האומות ברצינות, כפי שלמיטב ידיעתי רק מתי מעט טרחו לעשות, אינו יכול שלא לשים לב ליריעה הרחבה

מאמציהם הכלכליים באפיקים יעילים יותר וכך היו מביאים לשגשוג מרבי של כלכלת מדינתם. אף-על-פי שהמניע לבחירתו של אפיק ההשקעה היעיל היה מניע אנוכי, עצם הבחירה בו הייתה פועלת לרווחת הכלל. טיעון זה הוא היחיד בעושר האומות שבו היד הנעלמה נזכרת בשמה המפורש. אפשר למצוא חיבור זה בקובץ ADAM SMITH, ESSAYS ON PHILOSOPHICAL SUBJECTS 40 (Joseph Black & James Hutton ed., Dublin, Wogan et. Al 1795) available at books.google.co.il/books?id=9TYNAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=Essays+on+Philosophical+Subjects. הקובץ כולו, לרבות החלק הדין בהיסטוריה של האסטרונומיה, ראה אור לראשונה בשנת 1795, שנים ספורות אחרי מותו של סמית.

58 שם, בעמ' 34, 3.2.

מאוד של היצירה. על-פי כל הגדרה אפשרית, צרה או רחבה, עושר האומות אינו חיבור הדן ביד הנעלמה. זהו חיבור הדן בהיסטוריה של תרבות אירופה מאלף ואחת זוויות הסתכלות, לרבות דיונים נרחבים בנושאים כמו, למשל, היסטוריה כלכלית של יבשת אירופה מאז נפילתה של האימפריה הרומית; דיונים על התרבות המדיאבלית ברחבי היבשת; הרהורים על המדיניות הקולוניאלית של ארצות אירופה; על מקורות המימון של ריבונים באירופה; על שיטות המשפט הנוהגות בחברות פרימיטיביות; על התפתחות של גייסות הצבא באירופה; על ההיסטוריה של החינוך בימי הביניים; על כוחותיה הגשמיים של הכנסייה; על הרחבת החוב הציבורי בזמנו; על אופן המינוי של הבישופים בזמנים עברו; על שיטות אופטימליות לגביית מס ועוד כהנה וכהנה.⁵⁹ מי ששולף מתוך המכלול העשיר הזה את היד הנעלמה לברכה ומנסה לאפיין את עושר האומות כאילו דן בה כיצור חי לעצמו ומנותק מסביבתו הרעיונית, לא נוהג בכבוד הראוי ליצירתו האלמותית של אדם סמית. כדי להבין אותו טוב יותר אנו חייבים להתחקות אחרי ההשפעות התרבותיות המגוונות שעיצבו את מכלול תורתו של סמית.⁶⁰ אל החקירה הזו אני פונה עתה.

(ה) התורה הסטואית

סמית העיד על עצמו פעמים רבות שהוא חסיד התורה הסטואית. כפי שנראה מיד, תורה זו מסבירה יפה לא רק פנים אחדות באישיותו המורכבת של סמית אלא גם, ברחל בתך הקטנה, את מושג היד הנעלמה עצמו. התנועה הסטואית נוסדה ביוון בתחילת המאה השלישית לפני הספירה. ידועים לנו עיקריה, אך טקסטים שלמים של חכמי הסטואה היווניים לא שרדו. הטקסטים הנמצאים בידינו נכתבו על-ידי הסטואיקנים הרומיים, שהחשובים שבהם היו אפיקטטוס, מוסוניוס רופוס, סנקה ו(הקיסר הפילוסוף) מרקוס אאורליוס – או יצאו מפיהם. האופי הרומי היה פרגמטי וגשמי יותר מן האופי האידאליסטי היווני. הדבר תאם היטב את טעמו של סמית, שהעדיף, כמו רוב ההוגים

59 ראו לעניין זה Glenn R. Morrow, *Adam Smith: Moral and Philosopher*, in John Maurice Clark, Paul H. Douglas, Jacob H. Hollander, Glenn R. Morrow, Melchior Palyi & Jacob Viner, ADAM SMITH, 1776-1926: LECTURES TO COMMEMORATE THE SESQUICENTENNIAL OF THE PUBLICATION OF THE "WEALTH OF NATIONS" 156 (1928).

60 יש לציין כי רעיונות דומים לרעיון היד הנעלמה הופיעו בספרות עוד לפני עושר האומות. אחד ההוגים המפורסמים שקדמו לסמית הוא Bernard Mandeville, שחיבר את THE FABLE OF THE BEES, OR, PRIVATE VICES, PUBLIC BENEFITS (Irwin Primer ed., 1962) כתוב בצורה של שיר עם חרוזים, שהתפרסם לראשונה בשנת 1705, והנמשל הוא האסונות שהיו יכולים לפקוד כוורת של דבורים אילו קיבלה על עצמה עול של מתכנן מרכזי. ההבדל הקריטי בין מנדביל הפסימיסט לבין סמית האופטימיסט נעוץ בדיוק במורשות התרבותיות השונות זו מזו, ההופכות את הפרשנות הנכונה של היד הנעלמה בכתביו של כל אחד מהם להיפוך הגמור של הפרשנות הנכונה של אותו מושג אצל חברו.

הבריטיים לדורותיהם, לא לתמוך רגליו בחולות נודדים. רושם רב במיוחד הותיר על סמית אפיקטטוס, כך שבמסגרת רשימה קצרה זו ראוי להתעכב במיוחד על עבודתו של פילוסוף יוצא דופן זה. אפיקטטוס (55-135 לספירה) היה עבד משוחרר שהרביץ את תורתו בראש חוצות; תחילה ברומא עצמה, ואחר כך, לאחר שהוגלה ממנה, בניקופוליס שביוון. לשונו של אפיקטטוס הייתה חדה ושונוה אם גם מחוספסת, והיא נרשמה מפיו – ככל הנראה ללא עריכה (וטוב שכך) על-ידי בכיר תלמידיו, אריאנוס.⁶¹

שני רעיונות עיקריים המאפיינים את תורתו של אפיקטטוס (ובמידה רבה את התורה הסטואית כולה) הותירו, לדעתי, חותם מיוחד בעיצוב עולמו הרוחני של סמית. הרעיון הראשון הוא שיש להבחין הבחנה חדה בין המאורעות שאין לאדם שליטה עליהם (למשל, שבסוף החיים אורב המוות) לבין מאורעות שבשליטתו של אדם. מאורעות מן הסוג הראשון ראויים להיות מסוננים החוצה ממסכת המאורעות של האדם ועליו לקבלם בשוויון נפש (מכאן הביטוי "שלווה סטואית"). לעומת זאת, מאורעות מן הסוג השני חייבים לעמוד בראש מעייניו של האדם ולגביהם עליו להפגין חופש בחירה מוחלט, המודרך על-ידי עקרונות הסטואה.⁶² עקרונות אלה מחייבים אותו לשאוף אל הטוב ולסלוד מן הרע,⁶³ ולבכר את הטוב על הרע במסכת החלטותיו בזמן אמת גם אם

61 דבריו של אפיקטטוס קובצו על-ידי אריאנוס בארבעה "ספרים" הקרויים "טיעונים" (discourses) ועל כך הוא הוסיף "יומנים" קצרים (handbook) וסקיצות קצרות אף יותר (fragments). הטיעונים, היומנים והסקיצות מקובצים לעתים קרובות יחד. כך, למשל, נעשה בתרגום לאנגלית שממנו שאבתי את המקורות שעליהם אדווח ברשימה זו: Christopher Gill: THE DISCOURSES OF EPICTETUS (ed., Robin Hard trans., 1995) (להלן: טיעונים).

62 שם, 1:1:21-25: "Be fettered. Must it be :1:1:21-25: 'I must die: and must I die groaning too? – Exiled. Can anyone prevent me, then, from going with a smile and good cheer and serenity? – Betray the secret'. – I will not betray it; for this is in my own power. 'Then I will fetter you'. – What are you saying, man? Fetter me? You will fetter my leg; but not even Zeus himself can get the better of my choice. 'I will cast you into prison'. My wretched body, rather. 'I will behead you'. Did I ever tell you, that I alone had a head that cannot be cut off? – These are the things that philosophers ought to study; it is these that they should write about each day; and it is in these that they should exercise themselves"

63 שם, 3:3:2-6: "Now as it is in the nature of every soul to assent to what is true and dissent from what is false, and suspend judgment in matters of uncertainty, it must be its nature likewise to be moved by desire for what is good, aversion from what is evil, and a neutral disposition towards what is neither good nor evil [...] On this depends every motion of god and man; and the good is thus preferred above every form of relationship. My father is nothing to me, only the good. – Are you so hard-hearted? – Such is my nature, and such is the coin which god has given me. If, therefore, the good is different from the noble and just, off go father and brother and country, and everything else of that kind [...]"

התוצאות המעשיות של בחירה זו קשות ביותר (למשל: איום במוות). מאחר שהבחירה בטוב והרחקת הרע עלולות לגבות מחיר אישי כבד כל כך, החכם הסטואי חייב לאמן את עצמו למצבי בחירה כאלה, כך שכאשר יתעוררו הוא ימצא את עצמו מחוסן מפני הפיתוי להיכנע לתמריצים שהם "חיצוניים" לבחירה עצמה.⁶⁴ באופן כזה החכם הסטואי תמיד בוחר את מה שהוא עצמו, כסוכן חופשי – ולא כעבד לשיקולים זרים – מפרש כבחירה הראויה, דהיינו: הבחירה המוסרית.⁶⁵

השפעתו של רעיון זה על משנתו של סמית כמעט מדברת בעד עצמה. דרך טובה ליישב בין הפירוש הוולגרי של דמות האדם בעושר האומות לבין דמות האדם ההומניסטי של התאוריה היא להניח כי מאוויי האדם שראוי להתחשב בהם אינם המאוויים הגולמיים, האנוכיים, שעמם רבים מאתנו נולדים, אלא אלה המעודנים, המושבחים בתהליך ארוך של חינוך עצמי סטואי. תהליך זה מסתיים כשרצונו האמיתי של האדם – הלוא הוא הרצון הנהפך לחלק אותנטי מאישיותו – הוא הרצון המוסרי; הסוכנת המוסרית ממקסמת רק העדפות מוסריות, או לפחות לא כאלה שחכם סטואי היה סולד מהן ולעולם לא היה בוחר בהן מרצונו החופשי. לכן אין טעם להניח כי יש, או כי רצוי שתהיינה, העדפות שאינן מוסריות כשלעצמן, אך ההופכות את עורן באורח פלא ונהפכות למעין אידאל חברתי בעזרתה של היד הנעלמה. סמית עצמו טרח להבהיר נקודה

64 שם, 3:12:4-5: "And what have we set ourselves to achieve? To have our desires and aversions free from hindrance. And what does that mean? Neither to fail to get what we aim at, nor to fall into what we would avoid. It is to this, therefore, that our training too should be directed. For without severe and constant training, it is not possible to ensure that our desire should not fail or our aversion should not fall into what it would avoid: so you should know that if you allow your training to be directed towards external things that lie outside the sphere of choice, your desire will neither gain its object, nor your aversion .avoid it"

65 שם, קטעים נבחרים מתוך 4:1: "That man is free who lives as he wishes; who can be neither compelled, nor hindered, nor constrained [...] Now what is it that preserves him from being hindered and restrained in writing? – The knowledge how to write. In playing the harp? Knowledge of harp playing. Therefore in life, too, it is knowledge how to live. You have heard this as a general principle; consider now its particular applications. Is it possible for the man who desires any of those things that are in the power of others to be free from hindrance? No [...] Again, can anyone force you to direct your impulses towards what you do not wish? [...] Can anyone make you assent to what is false? No [...] For freedom is not secured by the fulfillment of people's desires, but by the suppression of desire. And so, that you may learn the truth of this [...] sit up at night to acquire a judgment that will make you free. Instead of attending on a rich man, attend a philosopher, and be seen around his .doors"

זו פעמים רבות. הרצון הסמיטיאני – הוא הרצון שכל פרט שואף להגשימו – איננו רצון גולמי; הוא רצון מטופח ו"מתורבת", כלומר: רצון שעבר תהליך של ריסון עצמי והתאמה לאידאלים המוסריים שחייבים להדריך את כולנו. אין פלא אפוא כי אגרגציה של רצונות בעלי מאפיינים כאלה תהיה רצויה גם היא ואין מדובר בלהטוט רעיוני ההופך חושך לאור.

הרעיון האפיקטטי (והסטואי באופן כללי) השני שעיצב את מחשבתו של סמית הוא מסובך יותר להבנה ויש בו מרכיבים מעין מטפיזיים. הביטוי הסמיטיאני "יד נעלמה" מרמז על כוח טמיר הנמצא מחוץ להשגתנו וכמעט ללא שיתוף פעולה מצדנו צובע את מעשינו באור חיובי ומיטיב. כיצד היא פועלת, "יד נעלמה" זו? המושג קיבל במשנתו של אפיקטטוס אפיון משלו, המיוצג על ידי דמותו של האל. האל הסטואי (לפעמים הוא מכונה בתרגום לאנגלית god באות g קטנה ולעתים הוא מכונה זאוס) איננו ישות מואנשת, בין שהיא מוחשית (כהבנתם של חלק מן הנוצרים) ובין שהיא רוח טהור כאמונת היהודים. האל אינו אלא מערכת של חוקיות פיזיקלית השלטת ביקום. חוקיות זו מקיימת מערכת "הרמונית" בתוכה פנימה ובינה לבין מפעלות האדם.⁶⁶ הרצון הסטואי הוא הרצון להתחבר לצד ההרמוני של הבריאה, כלומר: למה שמאחד את האל, את פועלו הישיר, את המערכת הפיזיקלית ואת מפעלות האדם. המערכת הפיזיקלית קובעת, בין היתר, את מה שאינו ניתן לשינוי ואותו יש לקבל בשלווה סטואית. הרצון האנושי הוא חופשי, אך הוא ניתן לאדם כדי שיפעיל אותו באורח הרמוני עם הבריאה.⁶⁷ האמונה בקיומה של מערכת מעין מטפיזית זו, המגולמת באישיותו של האל הסטואי ובתפקיד שנכון לה בעיצוב מהלכי הבריות, היא היד הנעלמה המוסרית ששימשה, לדעתי, השראה למחשבתו של סמית.

66 שם, 1:6:1-7: "For everything that happens in the universe one can readily find reason to praise providence, if one has within oneself these two qualities, the ability to see each particular event in the context of the whole, and a sense of gratitude...Who is it that fitted the sword to the scabbard, and the scabbard to the sword? Is it no one? From the very structure of such completed products, we generally infer that they must be the work of some artificer, and that they were not produced by mere chance"

67 שם, 4:1:14-26: "If death overtakes me [...] it suffices me if I can lift up my hands to god and say, 'The faculties I have received from you to enable me to understand and follow your governance I have not neglected. As far as it lay in my power, I have not dishonored you' [...] I am content with the time for which I had the use of what belongs to you...But to attain these advantages, a man must accept some not inconsiderable difficulties and some not inconsiderable losses. You cannot wish for a consulship and these also, nor be eager to acquire acres and these also [...] There will be a fire [...] and my books will be destroyed, but I shall deal with my impressions in accordance with nature"

(ו) תאולוגיה כלכלית קתולית

הקדמה

בפתח הדברים ראוי לשאול על שום מה אפשר להעלות על הדעת שתאולוגיה נוצרית, בכל אחת מגרסאותיה, יכולה הייתה להשפיע על עולמו של סמית. סמית היה אחד מעמודי התווך של תנועת ההשכלה (Enlightenment) הסקוטית, ותנועת ההשכלה על כל פלגיה התרחקה מאוד מן המיסטיקה הדתית. אפשר היה לסבור כי הוגי ההשכלה מתחו קו של הפרדה בינם לבין הרעיונות התאיסטיים שקדמו להם והניחו במקומם תשתית מחשבתית חדשה המבוססת על התבונה. אשר לסמית עצמו, קשה מאוד להעריך מה נותר בו מן האמונה הדתית של אבותיו.⁶⁸ יש הסבורים שזנח את הדוקטרינה הרשמית של כנסיית מולדתו (הכנסייה של סקוטלנד) ונעשה "דאיסט", דהיינו: מאמין בקיומה של ישות אלוהית לא כיתתית (non-denominational), שהאמונה בה מושתתת על התבונה,⁶⁹ ויש הסבורים שהיה אתאיסט גמור.⁷⁰ שותפו הגדול בתנועת ההשכלה הסקוטית, הפילוסוף דייוויד יום, היה, לפי כל הסימנים, אתאיסט גמור. אם כך ואם כך, מה שאנחנו מכנים "דת" הוא מכלול רחב, מעין סופרמרקט רעיוני, שכולל לא רק יסודות מיסטיים שנדחו בעיקרם על-ידי אוריני ההשכלה, אלא גם רעיונות מוסר שהיו קרובים ללבם.⁷¹ בשורות הבאות אציין את דרכו של אחד מאבות הכנסייה הקתולית, תומס מאקווינס, ואראה כיצד אף הוא היה אמן הסינתזה בשלבו בתורתו יסודות תאולוגיים נוצריים עם

68 אביו של סמית השתייך לזרם הפרסביטריאני בכנסייה של סקוטלנד, שמקורו בפרוטסטנטיות הקלוויניסטית. הוא נפטר טרם לידתו של סמית, כך שקשה להניח שהשפעתו הישירה הותירה חותם כלשהו באישיותו של סמית. ראו LIFE OF ADAM SMITH, לעיל ה"ש 50, בפרק הראשון. עם זאת, השפעה ישירה איננה הכול, כך שייחכן סמית קלט את הרוח הפרסביטריאנית "מן האוויר" של מכורתו באותם ימים. זאת, לכל הפחות, דעתו של ההיסטוריון הכלכלי מארי רות'ברד (שאיננו מחסידי של סמית), המפרש את כל התורה הנפרשת בעושר האומות כדקלום קלוויניסטי טיפוסי. ראו MURRAY ROTHBARD, AN AUSTRIAN PERSPECTIVE ON THE HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT (ECONOMIC THOUGHT BEFORE ADAM SMITH) (1995).

69 כפי שמציין אחד מפרשניו של סמית, ג'ייקוב וינר, הישות הדאיסטית שכביכול מנחה את פעולותינו קיבלה אצל סמית כינויים שונים ומשונים, הכוללים (לעתים נדירות) את שם האל (God), אך על-פי רוב היא מכונה אחרת. בקרב הכינויים שבהם בחר סמית להשתמש אפשר למנות את "the Great Director of Nature", "the final cause", "the Author of Nature", "the great judge of hearts", "Providence", "an invisible hand" ו-"the divine Being". ראו וינר, לעיל ה"ש 48, בעמ' 121.

70 חתן פרס נובל לכלכלה, פרופ' רונלד קואס, הביא ראיות לכך שסמית זנח את הדאיזם ונהפך לאתאיסט של ממש; ראו קואס, לעיל ה"ש 49.

71 קל לנו להבין זאת אם נבחן, על דרך ההיקש, את עולמם הרוחני של יהודים חילוניים. גם אם חילוניותם שלמה, עולמם הרוחני של רבים מהיהודים החופשיים – וכותב שורות אלה נמנה בקהלם – ספוג בערכים שנטבעו בבית היוצר של היהדות, שבאופן היסטורי היה בית יוצר של בני אדם אדוקים בדתם.

עקרונות אריסטוטליים, כלומר: כאלה שמקורם בעולם הפגני. כמו תומס, רבים מן ההוגים החילוניים שסמית נמנה בקהלם לא היססו לשלב בתורתם יסודות מן הפילוסופיה התאיסטית שקדמה להם ולהניח לתבונה למשול במ. המרכיב התאולוגי הנוצרי לא היה עבורם אלא מעין רקע תרבותי, שכל ה-*literati* האירופיים באותה תקופה הכירו והטמיעו, גם אם הפנו עורף לאיש מנצרת והכתירו במקומו את דת התבונה.

קתוליות מוקדמת

הקשר בין פרוטסטנטיות לקפיטליזם ולכלכלת השוק ידוע ברבים, בעיקר הודות לתרומתו המכרעת של מכס וובר לליבון הסוגיה שתידון בהרחבה להלן. העולם הקפיטליסטי הקתולי פחות ידוע ברבים, אך האמת היא שהקפיטליזם נוצר דווקא בערים קתוליות שהצמיחו מוסדות מפותחים של בנקאות, אשראי, ביטוח וניהול סיכונים. בערים אלה אפשר למנות כמה ערי מסחר איטלקיות כמו גנואה, ונציה ופירנצה;⁷² ערים רבות בפלנדריה הקתולית לא פיגרו הרבה אחריהן.⁷³ האתוס החברתי שעליו נשען המסחר הקפיטליסטי הקתולי ינק ממקורות תאולוגיים עם דגש מוסרי חזק.

בראשיתה של הנצרות רווחה ההשקפה כי צבירת נכסים איננה אקט ראוי לאדם מאמין. ידועה אמרתו המפורסמת של ישו כי קל יותר להשחיל גמל דרך קוף של מחט מאשר להכניס אדם עשיר לגן העדן.⁷⁴ חיבתו של ישו לעניים ולעניות סללה את הדרך להתפשטות הנצרות בין חלקאי העולם הזה, שמצאו בה קולר לתלות בו את תקוותיהם לעולם הבא. גם כשנעשתה הנצרות לדת הדומיננטית בארצות המערב נותרו בה כסי מאמינים שפירשו את העניות ואת הסבל האנושי כגורם מזכך; מתוך תקוותם לזכות לאורו הנצחי של העדן גזרו על עצמם פרישות ולעתים סבל כל יתואר.⁷⁵ מגמה זו הותירה את עקבותיה גם במנהגים שרווחו במסדרי נזירים מרכזיים עד לפתח העת החדשה, בעיקר במסדר הפרנציסקני ששורשיו בתחילת המאה השלוש-עשרה ויש לו חסידים רבים עד עצם היום הזה.⁷⁶ כתבי הקודש הנוצריים כללו גם אסמכתאות – או מה שאפשר לפרש כאסמכתאות – בכיוון ההפוך, ומי שחפץ בכך היה יכול להסיק מהן כי

72 על התפתחותו של הקפיטליזם האיטלקי מאז נפילתה של האימפריה הרומית ועד למאה השש-עשרה ראו, למשל, GINO LUZZATTO, AN ECONOMIC HISTORY OF ITALY: FROM THE FALL OF THE ROMAN EMPIRE TO THE BEGINNING OF THE SIXTEENTH CENTURY (Philip Jones trans., 1961).

73 ראו בעיקר את הפרק החמישי בספרו של RODNEY STARK, THE VICTORY OF REASON: HOW CHRISTIANITY LED TO FREEDOM, CAPITALISM AND WESTERN SUCCESS (2005).

74 מתי יט 24; מרכוס י 25; לוקס יח 25.

75 תיעוד מרתק של תופעת הסבל ככוננה תחילה מובא בהרחבה אצל אביעד קליינברג רגל החזיר של האח ג'ינפרו (2000).

76 על ההיסטוריה ועל תאולוגית העוני של המסדר הפרנציסקני ראו, למשל, MICHAEL ROBSON, THE FRANCISCANS IN THE MIDDLE AGES (2006).

צבירת נכסים יכולה להתפרש כראויה לעידוד גם מבחינה תאולוגית. ידוע, למשל, סיפורו של ישו, שעם כניסתו ליריחו הסכים להיענות להזמנתו של גובה מסים יהודי עשיר, זכי (זכאוס) שמו, להסב לשולחנו לפת ערבית. תושביה היהודיים של העיר דרשו הסבר על שום מה נאות לכבד בנוכחותו אדם שעיסוקו בכספים, מה גם שזכי פעל בשליחותו של הנוגש הרומי השנוא. ישו הגיב במשל ארוך על איש אציל שהפקיד מעותיו בידי עבדיו בימי היעדרותו מנחלתו, וכששב ממסעותיו גמל ביד רחבה לעבדים שהשקיעו את כספו בתבונה ועשו למענו ממון רב והחמיץ פנים לאלה שהניחו לכסף לשכב כאבן שאין לה הופכין ולא הפיקו ממנו רווחים.⁷⁷ דורות רבים של פרשנים מצאו בסיפור זה אות לחיבתו של ישו לצבירת נכסים – למרות הגמל, קוף המחט וכרטיס הכניסה לגן העדן.⁷⁸ אכן, החוט שנמשך מראשוני המאמינים עד למנזר הפרנציסקאני הלך ונחלש עם השנים, ויחסה של הכנסייה הקתולית לרווחים כספיים ולפעילות המאפשרת אותם נעשה בהדרגה יותר ויותר אוהד.⁷⁹

התמורות שנצפו בפרקסיס הקתולית המתייחס לנכסים חומריים נתמכו במארג צפוף של מחשבה תאולוגית. מחשבה זו ליוותה את התאולוגים הקתוליים מראשית הנצרות ועד ימינו, אך נסיכם היה ונשאר גאון רוח מרכזי אחד – תומס מאקווינס (1225-1274). המחשבה התומיסטית שילבה עקרונות מוסר אריסטוטליים עם עיקרי האמונה הנוצרית, וליחה של סינתזה זו לא נס גם בתאולוגיה הקתולית של ימינו. תומס הניח תשתית לתורת מוסר שעל-פיה תכלית חייו של כל אדם חייבת להיקבע על-פי המטרה הסופית, שהיא ההתקרבות לאל וגם גאולת הנפש. בדרך אל המטרה הסופית האדם עובר דרך תחנות ביניים לרוב, מעין שלבים בסולם שראשו בשמים. כל שיפוט ביחס לנאותות המעבר משלב לשלב אינו יכול להיערך על-פי שיקולים "פנימיים", אלא שיש להם נגיעה ישירה למעבר משלב קודם לשלב הבא, אלא הם יונקים את משמעותם מן השיקולים הגלובליים, החיצוניים, המתייחסים למידת קירובו או התרחקותו של האדם אל או מן

77 לוקס יט 12-27.

78 כך, למשל, בהולנד הרפורמיסטית של המאה השבע-עשרה נאסר במשך פרק זמן מסוים לצייר דיוקנאות אדם מחשש להפרת הדיבר השני ("לא תעשה לך פסל וכל תמונה אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ. לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יהוה אלהיך, אל קנא, פקד עון אבת על בנים על שלשים ועל רבעים לשנאי, ועשה חסד לאלפים, לאהבי ולשמרי מצותי": שמות כ 3-5). בכל זאת, הצייר המפורסם חררד דאו (Gerard Dou) צייר בשנת 1630 דיוקן נפלא של אשה (היום במוזיאון הלאומי באמסטרדם). ההצדקה התאולוגית למעשה חריג זה היה שהמודל הייתה שקועה בקריאת פרק י"ט הנ"ל בספר לוקס. סיפורו של זכאי הצדיק את האתוס השליט בהולנד הרפורמיסטית של צבירת ממון כסימן לברכה מגבוה (על כך ראו להלן, ליד ה"ש 98 ואילך, בטקסט המתייחס לתאוריה של מכס וובר).

79 ראו, למשל, LISA JARDINE, *WORLDLY GOODS: A NEW HISTORY OF THE RENAISSANCE* (1998), המאפיין את תקופת הרנסנס כתקופה שבה חפצו הבריות להתנאות בעושרם וראו בכך את לברכה.

היעד הסופי. בהינתן מעמד הדומיננטי של השיקולים הגלובליים, כל אקט של האדם מקבל משמעות דתית, תאולוגית, כך שהחיים כולם נהפכים כביכול למסכת אחת של תפילה.⁸⁰ מודל מחשבתי זה ניתן ליישום ותומס אכן יישם אותו – גם בשאלת התנהגותו של "האדם הכלכלי" (homo economicus). רכישת נכסים, התעשרות והיזקקות למוסדות השוק, לעולם המסחר ולשוקי הכספים וההון – כל אלה יכול שיהיו כשרים ויכול שיהיו טמאים, בהתאם למטרה הסופית המניעה את העיסוק בהם. יש להינזר מהם כשהם נעשים לשמם, כלומר: לשם ההתעשרות כערך העומד בפני עצמו, שהרי ההתעשרות לשמה דוחקת לקרן זווית את יעדו האמיתי, הסופי, של האדם – להגיע למלכות שמים ולקדש בכך את שם הבורא. אך אם ההתעשרות נעשית למטרות העולות בקנה אחד עם עיקרי האמונה ומתוך כוונה שבלב להגשימן, כגון פרנסת הגוף והנפש, ועוד יותר מזה עזרה לזולת, יש בה לא רק "התקדמות" בשלבי הסולם כמטרה נקודתית אלא גם התקרבות אל ראש הסולם, המסמן את יעדו הסופי של האדם.⁸¹

קצת קשה לקרוא בן המאה העשרים ואחת, שעולמו הסכולסטי של תומס זר ומוזר לו, להפנים את טבע ההתחבטות שהמחשבה התומיסטית הייתה שקועה בה. הואיל והנדבך התאולוגי הזה בתרבות המערב קיבע את התשתית המחשבית שהקפיטליזם המוקדם נוצק אל תוכה, אסתכן בדוגמה פשוטה השאולה מתוך המחשבה התומיסטית, שיש בה כדי להמחיש את דרך מחשבתו של תומס. כתבי הקודש כוללים, מצד אחד, גינוי מפורש למי שעמל על הצברי הון שיש בהם לא רק כדי לספק את צרכיו בהווה אלא גם להבטיח את שגשוגו הכלכלי בעתיד. כך, למשל, מתי (מתיאוס) מיעץ למאמינים לא להרבות דאגה בדבר יום המחר. ההווה, לגרסתו, מזמן דאגות משלו ודי לנו אם נעסוק רק בהן.⁸² מאידך גיסא המאמין נתקל גם בפסוקים המפורסמים מספר משלי, המשבחים את הנמלה העמלנית הצוברת לה מזון ליום סגריר.⁸³ מאחר שהקורא של ספר משלי מוזמן ללכת בדרכיה של הנמלה, מתעוררת סתירה בין שתי האסמכתאות. תומס מכיר בכך שמי ששוקד על יצירתם של הצברי הון למטרות גשמיות אשם בחטא, ובכך הוא הולך בעקבות עצותיו של מתי.⁸⁴ אך הנמלה מספר משלי אינה עמלה לשווא: היא עמלה בזמן

80 הטקסט הקצר הטוב ביותר שאני מכיר המבאר את משנתו הפילוסופית של תומס כמערכת מחשבית מסודרת, שיסודותיה מונחים בהגות הכללית אך עם זאת היא מחויבת למפעל התאולוגי הנוצרי, הוא

NICHOLAS M. HEALY, THOMAS AQUINAS: THEOLOGIAN OF THE CHRISTIAN LIFE (2003)

81 ראו בהרחבה AMINTORE FANFANI, CATHOLICISM, PROTESTANTISM AND CAPITALISM 119 (1939).

82 מתי ו 34.

83 משלי ו 6.

84 יצירתו העיקרית של תומס מכונה *Summa Theologica* (להלן: S.T.). היא מחולקת לחלקים והחלקים לפרקים; בכל פרק המחבר דן בכמה "שאלות" והדיון בכל שאלה נחלק ל"מאמרים". האסמכתה לכתוב בטקסט היא S.T. II-II, question 55, article I.

ראוי ולמטרה ראויה ולכן פועלה ראוי לשבח ולא לגנאי.⁸⁵ הקורא המודרני עלול להקשות ולשאול מנין יודע תומס להעריך את המוטיבציה של כל צובר הון וכיצד הוא יכול להוקיע את האחד ולקלס את רעהו. התשובה היא שתומס אינו מתיימר לראות כליות ולב. בורא עולם הוא היודע אם הצברי הון נערמו למטרות גשמיות בלבד, ואזי מי שעמל עליהם, גם אם טיפס מעלה אחת בסולם, הרחיק את עצמו מן היעד הסופי – או שמא עמלו הושקע מתוך מניעים מוסריים, ואזי לא רק שטיפס שלב אחד בסולם אלא הגביה את עצמו לקראת תכלית קיומו עלי אדמות.

קתוליות מאוחרת

תומס חי ופעל במאה השלוש-עשרה, ואין ספק שתורתו השפיעה רבות על עיצוב המחשבה הכלכלית והמשפטית בכל רחבי יבשת אירופה.⁸⁶ עם זאת, ראוי לבחון באיזו מידה שרדה המחשבה התומיסטית במבחן הזמן. תקצר היריעה מלדון בהתפתחות התאולוגיה הכלכלית הקתולית בשבע מאות השנים שחלפו מימי תומס ועד ימינו אלה,⁸⁷ ועל כן אסתפק בניתוחם של שלושת המסמכים האפיפוריים החשובים ביותר שהתייחסו לסוגיה בעת החדשה. התפתחויות אלה היו מאוחרות, כמובן, מזמנו של אדם סמית, ולכן ברור שלא השפיעו עליו במישרין; אך יש בהן כדי להדגיש את העקביות של הדוקטרינה הכלכלית הקתולית, שלא השתנתה באופן מהותי לפחות מימיו של תומס ועד ימינו והיא שעמדה, בצורתה הקבועה, גם לנגד עיניהם של משכילי המאה השמונה-עשרה. מדובר בשלוש "אנסיקליקות":⁸⁸ הראשונה, שכוננה את השיח המודרני בסוגיה, היא פרי עטו

85 ראו S.T. II-II, question 55, article VII.

86 משפטן חשוב המייחס את התפתחותם של ענפים חשובים במשפט האירופי לחשיבה התומיסטית הוא ג'יימס גורדלי. ראו, למשל, JAMES GORDLEY, THE PHILOSOPHICAL ORIGINS OF MODERN CONTRACT DOCTRINE (1991).

87 בעיה מרכזית, החוזרת ונשנית כל אימת שהחוקרים מנסים לאפיין את החשיבה הקתולית, היא שהכנסייה הקתולית מבקשת לקיים רב-שיח עם מיליוני מאמינים הדוגלים בהשקפות רבות ושונות זו מזו, וכדי לרצות את כולם עליה לנקוט לעתים קרובות לשון מעורפלת שאפשר ליישב – אם גם בדוחק – עם דעות שונות זו מזו ולעתים מנוגדות. ראו לעניין זה, למשל, ALFRED DIAMANT, AUSTRIAN CATHOLICS AND THE FIRST REPUBLIC: DEMOCRACY, CAPITALISM AND THE SOCIAL ORDER, 1918-1934 (1960). עם זאת, אפשר להבחין במסמכי הכנסייה במגמות אידאולוגיות, ואת אלה אנסה להבליט בשורות הבאות.

88 "אנסיקליקה" (encyclical) היא איגרת המופצת על-ידי ראשי הכנסייה לכל הסתעפויותיה בתבל, ותכליתה לייצר דוקטרינה רשמית ביחס לנושאי התייחסותה. בעולם הקתולי (להבדיל מכתות נוצריות אחרות), אנסיקליקות מופצות רק בשמו של הכס הקדוש בכבודו ובעצמו, ולא בשמן של סמכויות כנסייתיות פחותות ממנו. מחויבותו של המאמין הקתולי לדבוק בדוקטרינה המובעת באנסיקליקה איננה מוחלטת, אך תכליתן המוצהרת של איגרות אלה היא להנחות את המאמינים ולנווט אותם אל דרך האמת התאולוגית.

של האפיפיור ליאו השמיני משנת 1891; השנייה חוברה על-ידי האפיפיור פיוס האחד-עשר בשנת 1931; השלישית והאחרונה, שחוברה מאה שנה אחרי איגרתו של ליאו ונועדה לציין עובדה היסטורית זו, נעשתה בידי של האפיפיור יוחנן פאולוס השני בשנת 1991.⁸⁹ כל אחת מן האיגרות הללו חוברה בתקופה אחרת, כשהשאלות "הגדולות" שהאנושות התחבטה בהן היו שונות בתכלית זו מזו. הברדלים אלה ניכרים היטב בהדגשים שבחרו האפיפיורים להדגיש באיגרותיהם. חרף ההברדלים הללו אפשר להבחין בכיורור בדומיננטיות המחשבתית של הגלעין התומיסטי הקשה. אם כן, תפיסת השוק של תומס בוצרה כאחד מנכסי צאן הברזל של התאולוגיה הכלכלית הקתולית.

האיגרת הראשונה, המכונה *Rerum Novarum* (דברים חדשים), חוברה על-ידי ליאו השמיני בשנת 1891.⁹⁰ השאלות הבערות של אותה תקופה היו, מצד אחד, מעמדה של השיטה הקפיטליסטית שבמרכזה עמד מושג הקניין הפרטי, ומצד שני האלטרנטיבות הפוליטיות – בראש ובראשונה "האיום" הסוציאליסטי – שנועדו לקעקע את השיטה הקפיטליסטית ואגב כך גם את מעמדה של הכנסייה (וזאת בשל התעמולה האתאיסטית החריפה של הסוציאליזם הפוליטי).⁹¹ ליאו הצהיר באיגרתו, שחיציה כווננו בראש ובראשונה נגד הסוציאליזם הבין-לאומי, על תמיכת הכנסייה בזכותו של הפרט לקניין פרטי משלו, ואף שיבח את אלה שהשכילו לצבור להם נכסים חומריים רבים. עמדה זו בוססה הן על שיקולים של המשפט הטבעי (למשל: שהאדם קדם למדינה ולכן זכותו לטוב הארץ קודמת לזכותה של המדינה לנשלו ממה שהאל הועיד לו מלכתחילה) והן על שיקולים אינסטרומנטליים, קרי: שכל ניסיון של המדינה ליטול מאדם את פרי עמלו עלול לדון את האנושות לחיי מחסור בשל הפגיעה בתמריצים ליצירת עושר. אך אל לו לעושר שכך נצבר, פסק ליאו באיגרתו, להיות מיועד כולו לרווחתו של בעליו. אם יש בו די כדי לספק את מחסורו של הבעלים, ראוי להשתמש בעודף גם למען הזולת. המוטיבציה לשתף את הזולת חייבת לבוא מבפנים, מתוך מצפוננו הקתולי של המאמין, ולא בכפייה מבחוץ, כפי שמשתמע מהטפותיו של מרקס. לחובת השיתוף הרבה פנים: משתמעת ממנה חובה מוסרית להקדיש משאבים לצדקה ולהעניק לעובדים תנאי העסקה

89 למעשה, בכל עשור מאז חיבורה זכתה איגרתו המקורית של ליאו לעיון מחודש, שלווח באנטיקליקה חדשה. עם זאת, שלושת המסמכים שייסקרו בטקסט הם ללא ספק החשובים ביותר בכל שרשרת האנטיקליקות הרלוונטיות.

90 הטקסט המלא של איגרת זו, כמו של כל אנטיקליקה אחרת, נגיש לקריאה בשפה האנגלית באינטרנט על-ידי הקשת שמה במנוע החיפוש.

91 על-פי הגישה המרקסיסטית, הדת לא הייתה אלא "אופיום להמונים". המניפסט הקומוניסטי חובר והופץ על-ידי מרקס ואנגלס כבר באמצע המאה – בשנת 1848. דווקא לאחר מותו של מרקס, בשנת 1883, החלה תורתו, המטיפה למהפכה אלימה של הפרולטריון כנגד מנצלי הקפיטליסטיים, לצבור לה המוני חסידים, מה שאילץ את קובעי המדיניות – ובהם הכס הקדוש – ליתן דעתם לאיום ולהנחות את צאן מרעיתם כיצד עליהם להתייחס לאפשרות התממשותו.

הוגנים וראויים, תוך הפנמת מושג השותפות שבינם לבין ספקי ההון. משתמעת ממנה גם החובה לנהוג בתום לב כלפי שחקני שוק אחרים, לשמור על החוק ולקדש את עקרונות הדבקות בדת (למשל: להימנע מנשיכת נשך). הקפיטליזם של ליאו הוא מצד אחד מוחלט, בדחייתו הקטגורית את התערבות המדינה נוסח התורה הסוציאליסטית; מצד שני זהו קפיטליזם עם נשמה, שיש עמו התחשבות בזולת, נתינה לנזקים, ומעל לכול – הפנמה עמוקה של החובה המוסרית לשמור על כללי המשחק ההוגנים ועל ההתחשבות בחלש, בעני, בעובד ובכלל הציבור. בהתאם לעיקרון התומיסטי העליון פסק ליאו (בתרגום שלי):

כל מה ששייך לעולם הזה, אינו ניתן להבנה או להערכה מבלי להביא בחשבון את העולם הבא, עולמם של החיים שהמוות אורב בסופם. הוצא משיקוליך את אופק העתיד ההוא, וכל הערכה של טוב ורע תתאדה כעשן קל [...] האל לא ברא אותנו למענם של נכסים בני חלוף, כי אם למענם של ערכי הרוח הנצחיים. העולם הזה אינו אלא תחנה בגלות, ואיננו מקום מושבנו הקבוע. מיני העושר החומרי שרבים רואים בהם מטרה ראויה [...] אינם חשובים כשלעצמם. חשובה היא רק הדרך שבה אנו משתמשים בעושר הזה. כאשר המושיע גאל אותנו מן החטא [...] הוא ציווה עלינו לחתור למידות טובות ולטהרה [...] לכן כל מי שמזלו הקרה על דרכו מיני עושר, מוזהר בזאת כי העושר אינו מביא גאולה מצער ואינו מבטיח חיי נצח [...] ודין וחשבון חמור חייב תמיד להינתן ליושב במרומים על כל מה שברשותנו [...]

הרוחות שנשבו בחלל האוויר בשנת 1931, שנת חיבור איגרתו של פיוס האחד-עשר, הקרויה *Quadragesimo Anno*,⁹² היו אחרות בתכלית. המהפכה הסוציאליסטית כבר הייתה עובדה מוגמרת ולא היה טעם רב לצאת נגדה במלחמת מאסף. מצד שני, ספרד ואיטליה כבר היו נתונות למשטר פשיסטי שהשפיע עמוקות גם על הרוחות הנושבות בקריית הוותיקן,⁹³ וגם הרפובליקה של וויימר כבר נאבקה בכוחו העולה של אדולף היטלר. אקלים זה דחק בפיוס לשלם מס שפתיים לקדושת הקניין הפרטי, אך שלא כמו ליאו לפניו שהתכוון לכך (כבבואה למלחמתו בסוציאליזם הבינ-לאומי), צידד פיוס בכוחה של המדינה להתערב בשווקים גם במחיר הפגיעה בקניין הפרטי: עמדה זו תאמה

92 בלטינית: ארבעים שנה, לציון חלוף הזמן הזה מאז חיבור איגרתו של ליאו.

93 בשנת 1929 נחתמה האמנה הלטרננית, שמכוחה הוקנה מעמד טריטוריאלי עצמאי לקריית הוותיקן, הדת הקתולית הוכרה כדתה של המדינה האיטלקית והוסכם על שיעור הפיצויים לוותיקן על אדמות הכנסייה. האמנה נחתמה מטעם המדינה על-ידי המלך וראש ממשלתו בניטו מוסוליני. האפיפיור היה פיוס האחד-עשר.

את התורה האטטיסטית⁹⁴ של שלטון מוסוליני, ויש מי שיטען כי מבחינתו של פיוס היה זה מעין הכרח בל יגונה. פיוס יצא מתוך ההנחה שמלחמת המעמדות היא בלתי-נמנעת והיא מובילה להתעשרותם של המעטים על חשבון התרוששותם של הרבים. כדי למנוע מלחמת גוג ומגוג בין המעמדות על המדינה להתערב ולהקים מוסדות בפיקוחה ההדוק, שיאגרו עשירים ועניים, ספקי הון ועובדים, ויפעלו להשקט סערות תעשייתיות ולחלק באופן הוגן את ערכן המוסף של התשומות. "תבנית נכונה של הסדר החברתי", פסק פיוס, "איננה ניתנת לעיצוב על-ידי כוחות השוק החופשי [...] הכרחי הדבר לרתום את כוחות השוק לעקרונות-על מנחים [...] עקרונות נעלים אלה, של צדק ושל חסד, צריכים לגבור על רודנותם של המעמדות העשירים. עקרונות אלה צריכים לחלחל אל המוסדות בפיקוח המדינה [...]". הנה כי כן, במובנים מסוימים הפך פיוס את קצרתו של ליאו על-פיה. ליאו ביקש לעגן את עקרונות הצדק החברתי במצפונם הקתולי של המאמינים – ופיוס ביקש לכפות עליהם מגבוה, באמצעות סמכותה העליונה של המדינה ועוצמתם של המוסדות המוקמים על ידה. חרף הניגוד בין עמדותיהם של ליאו ושל פיוס באשר ליחסי הפרט והמדינה יש להן מכנה משותף ברור – והוא הדחייה המוחלטת של הקניין הפרטי לשמו וההכרה בכוחו של הציווי לעשות בו שימוש ראוי בהתאם לאמות-מדיה מוסריות.

הסוציאליזם המרקסיסטי והתורות האטטיסטיות נזרקו בינתיים אל סל האשפה של ההיסטוריה, כך שאיגרתו של יוחנן פאולוס השני, *Centesimus Annus* (שנת המאה), ממאי 1991, משקפת טוב מכולן את התפיסה הקתולית המסורתית, ללא התנצחות עם אתגרים רעיוניים חיצוניים. יוחנן פאולוס נודע כאפיפיור שמרן בנושאים תאולוגיים-דוקטרינריים (הומוסקסואליות, הפלות מלאכותיות ועוד), אך בנושא בשורה של שלום ושל פיוס (למשל: בין הכנסייה הקתולית לבין העם היהודי) וכהומניסט דגול. לטעמי, *Centesimus Annus* עולה באיכותו אפילו על *Rerum Novarum*, כי יוחנן פאולוס לא נאלץ לצחצח חרבות עם דוקטרינות שבלאו הכי אבד עליהן הכלח ואף לא לקלס משטרים שנטו חסד לכנסייה (השלטון הפשיסטי באיטליה) אך היו מסוגלים גם להפנות לה עורף (כפי שעשה היטלר בגרמניה). איגרתו של יוחנן פאולוס היא מעין פרשנות מרחיבה לאיגרתו של ליאו. היא מדגישה כבר בפתח הדברים את העיקרון כי "הקניין הפרטי אינו ערך עצמאי, ולכן [ליאו] לא נמנע מלציין את העקרונות הנוספים שיש להביא בחשבון, כגון היעד הסופי של כל הנכסים החומרניים [...]". היעד הסופי הזה חרות בכתבי הקודש עצמם: "המקור הראשון של כל טוב הארץ הוא האלוהים", פסק יוחנן פאולוס באיגרתו:

94 התורה האטטיסטית, שהיא הגלעין הקשה של הפשיזם, מציבה את הישות המופשטת של המדינה כערך עליון גם אם יש בדבר כדי לפגוע בזכויותיהם של כמה פרטים – ובנסיבות מסוימות גם כל הפרטים – הנשלטים על-ידי המדינה. ההפך מן הגישה האטטיסטית הוא הגישה הליברלית, המגדירה את טובת הכלל כנגזרת אך ורק מטובת הפרטים המרכיבים אותו.

האל אשר ברא את הארץ ואת האדם, והעניק את הארץ לאדם שישלוט בה באמצעות עמלו, וכך יאכל את פריה. אך אלוהים העניק את הארץ למין האנושי כולו לרווחתו, מבלי להפלות, לרעה או לטובה, אף אדם. מכאן נובע העיקרון של היעד האוניברסאלי של טוב הארץ [...] בעמלו, האדם הופך חלק מן הארץ לקניינו, בדיוק אותו חלק שרכש בעמלו. מובן שמוטלת עליו חובה מקבילה להימנע מלהפריע לזולתו לעשות כמוהו. הוא חייב לשתף פעולה בעניין זה עם הזולת כדי שכולם יחדיו יוכלו לממש את מתנת האלוהים ולמשול בארץ לרווחתם המשותפת.

מן העיקרון הרחב הזה אפשר להסיק את עמדתה של הכנסייה ביחס לשוק החופשי וביחס לשאיפה לרווחים חומריים. השוק החופשי, קבע יוחנן פאולוס, הוא אמנם המנגנון היעיל ביותר להקצאת משאבים, אך לא כל משאב הוא סחורה העוברת לסוחר שהשוק צריך להיות רלוונטי לגביה. כל מה שקשור למוסר ולדמות האדם האחר לא ראוי לו שייסחר על-פי כללי השוק החופשי. ביחס לכל אלה יש בראש ובראשונה לקיים את הדוקטרינות הקתוליות של צדק ושל חסד. עשיית רווחים היא דבר טוב ביסודו, אך אסור שתהיה המצפן היחיד של בעלי עסקים. יש להביא בחשבון כי עסקים נעשים בין קהילות אנושיות ואסור שלא להביא גורם זה בחשבון. בסופו של דבר, פירמות המתעלמות מן הגורם האנושי אינן יעילות גם מבחינה כלכלית. הן הסוציאליזם המרקסיסטי והן התורות האטטיסטיות, המתיימרות להיות הופכיות לסוציאליזם, חולקות אותה טעות ביחס לכלכלת השוק. הטעות של הסוציאליזם היא בחוסר הבנה של מהותו האמיתית של האדם: האדם אינו מכשיר להשגת מטרות חברתיות. כל אדם הוא מיקרוקוסמוס אוטונומי עם זכות טבעית להגשים את מאווייו הלגיטימיים. מאוויים אלה יכולים לכלול גם כאלה שאינם מתיישבים עם תכנית-על חברתית או מדינית, אך שלילת הלגיטימיות שלהם פוגעת בכבוד האדם ועושה אותו מרמס. גם הגישה האטטיסטית מבקשת להציב את טובת הכלל מעל לרצונותיו האוטונומיים של הפרט. זו גם זו, שתיהן נדונות לכישלון כי האדם הוא יותר מסך כל רצונותיו החומריים, אלה שאפשר להשליך אותם אל תוך השוק ולהניח לו להקצות אותם "כרצונו".⁹⁵

95 בזמן כתיבתן של שורות אלה פרסם האפיפיור המכהן, בנדיקטוס השישה-עשר, איגרת אנטיקליקית משלו, *Caritas in Veritate*. איגרתו של בנדיקטוס איננה ממשיכה את שושלת התגובות האפיפיוריות לאיגרתו המקורית של ליאו, אלא היא מפרשת ומרחיבה דווקא את זו של האפיפיור פאולוס השישי, *Populorum Progressio*, שפורסמה בשנת 1967; גם היא מתייחסת לעמדתה הדוקטרינרית של הכנסייה לכלכלת השוק. באיגרתו זו המשיך בנדיקטוס את המסורת התומיסטית התולה את ההתייחסות לכל מהלך בכונה המיטיבה (*caritas*, שהיא סוג של חסד) העומדת ביסודו ושוללת מהלכים שאינם מביאים בחשבון את האלמנט המיטיב, שהוא ורק הוא יכול להביא לגאולת הנפש.

(ז) תאולוגיה כלכלית פרוטסטנטית

הכנסייה הקתולית בנויה בצורה היררכית. בראשה עומד אפיפיור אחד שלעולם אינו שוגה (הדוקטרינה של צדקתו המתמדת – infallibility – של האפיפיור);⁹⁶ מתחתיו ניצב סולם יציב של חשמנים, בישופים, כמרים ומאמינים פשוטים. הקשר בין המאמינים לבין האל הוא קשר עקיף, מתווך על-ידי שרשרת הכהונה המובילה כלפי מעלה אל הכס הקדוש. גם השכר והעונש הופקדו בידי הכהונה, כך שגם חטאים כבדים ניתנים למירוץ אם לוו בוידוי, בחרטה ובמחילה של כומר. דרכו של המאמין סלולה לגן העדן אם לא חטא ואף אם חטא וחטאיו נמחלו לו. האמונה הפרוטסטנטית, במיוחד בזרמיה הקיצוניים כגון הזרם הקלוויניסטי, שונה מכך בתכלית. הקשר בין המאמינים לאל הוא קשר לא מתווך, כך שהמאמין עצמו הוא מעין כומר או למצער חבר בקהילה קדושה, ואין בינו לבין בורא עולם היררכיה אנושית כלשהי.⁹⁷ מטעם זה אין בכוחו של שום כומר למחול על חטאים או לסלול עבור המאמין את דרכו אל גאולת הנפש. יתרה מזו: שאלת הגאולה נחתכת באופן דטרמיניסטי ואינה תלויה לא רק במחילה של כומר ולא במעשים טובים או רעים של המאמין עצמו. לשון אחרת: גורלו של כל אדם בעולם הבא, לשבט או לחסד, נחרץ כבר טרם לידתו (ולמעשה כבר מיום בריאת העולם), כך שיייעודו – לגן העדן או לגיהנום – אינו ניתן לשינוי על-פי התנהגותו עלי אדמות. האל הוא שבחר בקבוצה מבורכת שתזכה לחיי עדן לעולם ועד, אך דן ברותחין את יתר האנושות לסבל כל יתואר שאין לו סוף. קלווין עצמו הסביר למאמיניו כי ההיגיון האלוהי אינו ניתן לפענוח באמצעות תבונתם המוגבלת של בני התמותה ולכן אין ביכולתם לשער אם האל בחר לברך אותם או לאור אותם לנצח נצחים. האמת – שהיא לעתים מתוקה, אך על-פי רוב מרה כלענה – אינה מתבררת לאיש אלא לאחר שנשמן באדמה.

מה הקשר בין כל אלה לבין יצירתם של כוסי הקפיטליזם הראשונים בעולמה של הרפורמציה הפרוטסטנטית? כדי לענות על שאלה זו פותחו תאוריות רבות. מכולן אני מבכר לאמץ את התאוריה המפורסמת של מכס וובר,⁹⁸ שליחה לא נס אף-על-פי שראתה אור לראשונה לפני כמאה שנה, והיא משמשת נושא תדיר לוויכוחים אקדמיים לוחטים

96 חסינותו של האפיפיור מפני טעויות מוגבלת אמנם לנושאים דוקטרינריים הכרוכים באמונה; אולם כדרכן של דתות, גם האמונה הקתולית פורשת את תחולתם של נושאים אלה על שאלות של מוסר וגם על אורחות החיים היומיומיים של המאמינים. ראו ערך "infallibility" באנציקלופדיה הקתולית המקוונת באתר www.newadvent.org/cathen/07790a.htm.

97 MICHAEL WALZER, REVOLUTION OF THE SAINTS: A STUDY IN THE ORIGINS OF RADICAL POLITICS (1965). פרופ' וולצר מדגיש בספרו את הצד הכפייתי של הפרוטסטנטיות הקלוויניסטית הנובעת, בין היתר, מן האחריות שאיננה ניתנת להעברה הרובצת על כל פרט לגאולת נשמתו.

98 מאמריו של וובר פורסמו בשנת 1905 וקובצו מאז בהוצאות רבות של ספר קטן ממדים. אחד התרגומים הטובים של מאמריו של וובר הוא MAX WEBER, THE PROTESTANT ETHIC AND THE SPIRIT OF CAPITALISM (Talcott Parsons trans., 1930).

עד עצם ימינו אלה.⁹⁹ קל לשער, הסביר וובר, את מידת החרדה שהפילה הדוקטרינה הדטרמיניסטית על ראשי המאמינים. למעשה, החרדה הייתה כה גדולה עד שמאז הדור השני אחרי קלווין החלה לבצבץ, בצד התאוריה הדטרמיניסטית, עוד תאוריה – מעין הערת שוליים – שאפשרה למאמינים להיולד, לחיות ולמות ברמת חרדה מופחתת. דוקטרינה זו נקראה "תורת הסימן" (doctrine of the sign). הקהילה הקדושה המשיכה להאמין שגורלה נחרץ כבר ביום הראשון לבריאה, שהרי כפירה בעיקר אמונה זה נתפסה כדבר מינות שאין לו כפרה; אולם האל בחסדו נאות לסמן את כוונותיו ביחס לגורלות בני האדם בעולם הבא וסימנים אלה נתנו את אותותיהם בעולם הזה. הואיל והאל חפץ כי מעשה הבריאה שלו – הלוא הוא עולמנו – ייראה במיטבו, הוא ראה בעין יפה את מי שקישט אותו בנכסים חומריים מהודרים וזוהי זכות יתר שניתנה לעשירים בלבד. מי שנדון למארה (רוב האנושות) לא יכול היה לשנות את מר גורלו בעולם הבא על-ידי התעשרותו בעולם הזה, אך מאידך גיסא האל בחר מעיקרא רק במבורכים בלבד כמי שראויים להתעשר בעולם הזה ולקשט את מעשה ידיו להתפאר. העשירים יכולים היו אפוא להירגע, שהרי אלמלא בורכו מעיקרא לא היו מתעשרים. מאידך גיסא, המניע להתעשרותם לא היה משאת הנפש להתענג על מנעמי הממון אלא הפחתת מפלס החרדה ביחס לגורלם בעולם הבא. מצב נפשי זה גרר בעקבותיו צבירה מואצת של מאגרי הון גדולים בקהילות פרוטסטנטיות, ועוד יותר מזה בקהילות פרוטסטנטיות-קלוויניסטיות, שכן הנכסים שנצברו השתמרו בידי בעליהם ולא "בוזבזו". שנאת הבזבזו נשענה על שני טעמים. ראשית, כל הפחתה של הון שנצבר, בגורעה מעושרו של המאמין, פחתה את כוחו המאגי של הסימן לגאולתו הצפויה בעולם הבא; שנית, אילו היו המתעשרים מפתחים הרגלי צריכה בהתאם לעושרם היה עלול להיווצר הרושם – שיש בו כדי להעלות חשד מבחינה דוקטרינרית – כי המתעשר חמד את מנעמי העולם הזה מטעמי נהנתנות ולא לשם שמים. תאולוגיית האימה הפרוטסטנטית מנעה מן המאמינים לצרוך את עושרם ולהתענג על הישגיהם החומריים ותחת זאת הם גזרו על עצמם חיי צניעות (ולשונות רעות גורסות "קמצנות"), בילו את שעות היום בעבודה קשה, את ערבם של יום בסעודה משפחתית המלווה בשיחות מוסר מחזקות (edifying) ובקריאה ב"ספר הטוב",

99 כדוגמה למבקר נלהב, שגם כותב בתבונה רבה, ראו, למשל, DAVID LITTLE, RELIGION, ORDER AND LAW: A STUDY IN PRE-REVOLUTIONARY ENGLAND (1969). לכתובה ביקורתית המצביעה על עוצמותיה וחולשותיה של התזה הוובריאנית ראו, למשל, Malcolm H. MacKinnon, *Part I: Calvinism and the Infallible Assurance of Grace: The Weber Thesis Reconsidered*, and *Part II: Weber's Exploration of Calvinism: The Undiscovered Provenance of Capitalism*, 39 BRITISH J. OF SOCIOLOGY 143 (1988); WEBER'S PROTESTANT ETHIC: ORIGIN, EVIDENCE, CONTEXTS (Hartmut Lehman and Guenther Roth ed., 1985); Stanley L. Engerman, *Max Weber as Economist and Economic Historian*, in THE CAMBRIDGE COMPANION TO WEBER 256 (Stephen Turner ed., 2000).

הלוא הוא ספר הספרים על שני חלקיו (הברית הישנה והחדשה) – וכתוצאה מכך את לילותיהם במנוחה נכונה המצטיינת בכמות מופחתת של חרדות המקפאות את הדם. הנה כי כן, הקהילות הקפיטליסטיות הראשונות בעולמה של הרפורמציה הפרוטסטנטית נבטו בבית גידול דתי-פונדמנטליסטי, עם אמונה חזקה בתיקון עולם, עם תחושת אחריות (responsibility) כלפי הזולת ואחריותיות (accountability) כלפי בורא עולם וכלפי עולמו, ובגרסה הדוחה מטעמים תאולוגיים-עקרוניים את ההתעשרות כיעד העומד לעצמו.¹⁰⁰

(ח) תאולוגיה כלכלית נוצרית: סיכום

העיון בתאולוגיה הקתולית חושף מכנה משותף ברור, אם כי מנימוקים שונים לגמרי זה מזה, בינה לבין ההתייחסות הפרוטסטנטית לצבירת נכסים ולהנחת היסודות לכלכלה קפיטליסטית. בתפיסה הפרוטסטנטית, בעיקר זו הקלוויניסטית, צבירת הנכסים היא משאת נפשו של האדם כי רק באמצעותה הוא יכול לקבל סימן להשתייכותו לקהילה הקדושה ולהיוודע, בעולם רווי חרדות, כי גורלו שנגזר עליו כבר ביום הראשון לבריאה מאיר לו חסד. אצל הקתולים צבירת הנכסים אמנם איננה צריכה להיות משאת נפשו של האדם, אך יש נסיבות שבהן ההתעשרות משתלבת באסטרטגיה כוללת המקרבת את האדם אל בוראו ובנסיבות אלה יש בה ברכה מרובה. למרות ההבדל בתירוצו של המהלך, בשני המקרים אין ההתעשרות מטרה העומדת לעצמה ואין לה הצדקה אלא אם מתלווה אליה אמונה חזקה בתכליתו המוסרית של האדם, כפי שמתבקש מאמונתו הדתית. זה היה ועודנו הרקע התאולוגי המשותף לשני הזרמים המרכזיים בנצרות המערב-אירופית. זה גם היה הרקע שעמד לנגד עיניו של סמית ושל המשכילים האחרים בני דורו.

(ט) מורו של סמית: הפילוסוף פרנסיס הצ'יסון

היחס האמביוולנטי של סמית אל הנצרות מובלט עוד יותר בסיפור חייו של מורו, הפילוסוף פרנסיס הצ'יסון. הצ'יסון הוסמך לכמורה בשנת 1716, אך בשל חילוקי דעות דוקטרינריים עם נציגיה הרשמיים של הכנסייה מעולם לא נמסרה להשגחתו קהילת מאמינים. גם הרקע התרבותי שממנו צמח ינק עמוקות מעולמה של הנצרות. לאחר שמונה לפרופסור לאתיקה בגלזגו, הוא היה הראשון שלא ערך את הרצאותיו בלטינית אלא בשפה ה"וולגרית" (במקרה זה – אנגלית); ברור שהספרות הענפה בשפה הלטינית

100 ניתוח מלא יותר לתזה של וובר ערכתי בספרי URIEL PROCACCIA, RUSSIAN CULTURE, PROPERTY RIGHTS AND THE MARKET ECONOMY, ch. 5 (2007).

שממנה ינק הייתה רוויה תאולוגיה נוצרית, גם אם הוא עצמו היה בין מבשריה של ההשכלה הסקוטית (למרות מוצאו האירי).¹⁰¹ עבודותיו החשובות ביותר של הצי"סון נעשו בנעוריו, באירלנד, בטרם הנחיל אותן לתלמידיו הסקוטיים, כולל המפורסם שבהם, אדם סמית.¹⁰² בר הפלוגתא העיקרי של הצי"סון היה תומס הובס, שכידוע הניח, כבסיס לתורת האמנה החברתית שלו, כי יצר לב האדם רע מנעוריו ("אדם לאדם זאב") ובכך הסביר את הצורך בהתארגנות מדינית שתמנע מן הבריות להגשים את מאווייהן הרעים ותבטיח לכול ערובה ציבורית לחיים נסבלים בעולם עוין – במחיר של הגבלה על החירות.¹⁰³ הצי"סון חשב אחרת. עבודותיו החשובות של הצי"סון פרשו מעין תאוריה מאחדת של קטגוריות מוסריות, אסתטיות ופסיכולוגיות. הצי"סון סבר כי בני האדם נחונם ב"חושים" (senses), השולחים למוחנו מעין גירויים המשמשים סיבה לפעולותינו. החשוב בחושים הוא החוש המוסרי, שבעזרתו אנו מבחינים בין טוב לרע. האל (לפחות במובנו הסטואי) עיצב את הטוב בצורה אסתטית ואת הרע בצורה דוחה (מכאן הקשר בין הקטגוריות של הטוב והיפה).¹⁰⁴ מאחר שאנו נמשכים אל היפה ונדחים מן הכיעור, אנו נעזרים בחוש נוסף,

101 לפרטים מלאים על חייו של הצי"סון ועל תרומתו בתולדות הפילוסופיה ראו, למשל, WILLIAM ROBERT SCOTT, FRANCIS HUTCHESON: HIS LIFE, TEACHING AND POSITION IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY (2009).

102 עבודות אלה התפרסמו בין 1725 ל-1728, והן כוללות בעיקרן ארבע מאסות מרכזיות: INQUIRY CONCERNING BEAUTY, ORDER, HARMONY AND DESIGN; INQUIRY CONCERNING MORAL GOOD AND EVIL; ESSAY ON THE NATURE AND CONDUCT OF THE PASSIONS; ILLUSTRATIONS UPON THE MORAL SENSE. אף-על-פי ששמן של מאסות אלה מרמז על נושאי דיון שונים לחלוטין מזה – דהיינו: אסתטיקה, אתיקה ופסיכולוגיה – בעולמו של הצי"סון, כמו בעולמו של סמית, נושאים אלה קשורים זה לזה בטבורם, כפי שיפורש בטקסט מיד.

103 לעיון מעמיק יותר במשמעות החירות בחברה המדינית לפי תורתו של הובס ראו, למשל, QUENTIN SKINNER, HOBBS AND REPUBLICAN LIBERTY (2008).

104 כבר בהקדמה לחיבור המרכזי פרש הצי"סון לפני הקורא את התאוריה המאחדת של הטוב והיפה: "The Author of Nature has much better furnish'd us for a virtuous Conduct, than our Moralists seem to imagine, by almost as quick and powerful Instructions, as we have for the preservation of our Bodies. He has made Virtue a lovely Form, to excite our pursuit of it; and has given us strong Affections to be the Springs of each virtuous Action" כמו במקור; ראו את הוצאת הפקסימיליה המכילה את המאסות הראשונה והרביעית בעבודותיו של הצי"סון שאוזכרו לעיל, שהתפרסמה תחת הכותרת: FRANCIS HUTCHISON, AN INQUIRY INTO THE ORIGINAL OF OUR IDEAS OF BEAUTY AND VIRTUE, XV (Eliborn Classics, 2005). אין צורך לומר כי הנחותיו אלה של הצי"סון, ורבות כמותן, אינן בהכרח מקובלות על הכול וגם אינן בהכרח "נכונות". כך, למשל, הפילוסוף הגדול של האסתטיקה, בנדטו קרוצ'ה, ביסס כמה מאדניה העיקריים של תורתו על הכוונה להבחין הבחנה חדה בין הטוב לבין היפה. להסבר קצר מפיו של

הוא החוש ה"ציבורי" (public) המניע אותנו להרבות במעשינו הטובים ולמעט באלה הרעים (מכאן הקשר בין אתיקה לפסיכולוגיה). חוש נוסף, חוש הכבוד, גורם לנו לשמוח בהכרת התודה של הזולת על מעשים מיטיבים ולהתעצב אל לבנו אם הזולת מסתייג ממעשינו כי רעים הם. הציות לתכתיביהם של חושים אלה גורם לנו להיות מאושרים יותר בעולם ההרמוני והאסתטי של הטוב, המלווה גם בהכרת התודה של הזולת, ומאושרים פחות בעולם הדיסהרמוני והמכוער של הרע, המלווה גם בכעסו המוצדק של הזולת על מעשינו הרעים.

קל לראות כי אף-על-פי שהצ'יסון לא ראה את עצמו, למיטב ידיעתי, כחסיד של תורת הסטואה, יש מכנה משותף ברור בין השקפת העולם הסטואית לבין תורתו של הצ'יסון, ומכנה משותף זה השפיע בצורה מכרעת על מחשבתו של סמית. השפעה זו תובלט ביתר פירוט להלן, אך כבר בשלב זה ראוי לציין את עיקריה. שתי התורות נסמכות על הסברה שעולמנו מונהג באופן הרמוני ורציונלי על-ידי "אל", "שען" או כוח אחר כלשהו המתאם בין תופעות הבריאה. האדם חייב לשאוף אל השלמות הקוסמית הזו ולתאם את שאיפותיו האישיות אל חוקיה. חוקים אלה אינם חוקי הג'ונגל; הם מניעים את האדם – או לפחות את האדם הראוי והמוסרי – להביא בחשבון במסכת שיקוליו את ההשפעה של מעשיו על רווחת הזולת. בעולם שבו ההעדפות הפרטיות אינן גולמיות כפי שיכולות היו להיות בג'ונגל (או בעולמו של הובס), אלא מתואמות עם תכתיביה של ההרמוניה הקוסמית, השאתן משפרת לא רק את רווחתו של הפרט המשיא אותן אלא גם את הטוב הציבורי.

(י) חברו של אדם סמית: דייוויד יום

השפעתו של יום על תורתו של אדם סמית היא מורכבת קצת יותר, וישירה פחות, מהשפעתו הישירה של הצ'יסון. לפי האמונה של הצ'יסון, ובמידה מסוימת גם זו של סמית, היקום מונהג על-ידי כוחות טמירים ולו במובנם הסטואי. קשה לייחס מחשבות כאלה ליום. יום הוגדר על-ידי ההיסטוריונים של הפילוסופיה כ"ספקן", קרי: מי שאינו מאמין במה שמתיימר להיות פסוק אמת אלא אם יש לו תיקוף ברור המבוסס על ניסיון אמפירי או על היקש לוגי. סיפורי ה"שען" לא הרשימו את יום במיוחד בשל שרשרת ארוכה של סיבות (למשל, משום שסיפורים מעין אלה אינם מסבירים כיצד נוצר ה"שען" עצמו). ספקנות זו הרחיקה אותו מהשקפתו של הצ'יסון כי שוררת ב"טבע" איזו הרמוניה מיסטית המשפיעה על האדם להתאים את רצונותיו לאותם זרמים הרמוניים. בהיעדר הנדבך הזה בתורתו של יום אי-אפשר היה לשער – כפי ששיערו גם הצ'יסון וגם סמית – כי המקסום הרציונלי עולה בקנה אחד עם עקרונות המוסר בשל הנהגתו הסמויה של ה"טבע". לדעתי, דווקא הדרתו של ה"טבע" בגרסתו המיסטית ממשנתו של יום, והעמדת

BENEDETTO CROCE, GUIDE TO AESTHETICS (Patrick Romanell trans., קרוצ'ה עצמו ראו, 1995).

תכונותיו המולדות של האדם כסיבה לפעולותיו,¹⁰⁵ הן המעניקות לה את צביונה ההומניסטי והן גם המרוממות את יום כהוגה דעות עמוק יותר משאר בני זמנו (כולל, לדעתו, אדם סמית עצמו).

הבחנת יסוד במשנתו של יום היא ההבחנה בין רעיונות (ideas) לבין רשמים (impressions). רשמים הם תופעות שאנו חווים כל הזמן בעזרת חושינו כגון מראות, צלילים ותחושות של הגאה וכאב; רעיונות הן מוצר תבוני. לעתים הדרך לעיצובם של רעיונות אינה פוסחת על סדרה של רשמים, אך בסופו של התהליך הם ניוונים מתהליכים תבוניים המובנים בתוכנו (innate) ולא מן התופעות הסובבות אותנו. לדעתו של יום, יכולתנו להבחין בין מעשים מוסריים למעשים מגונים איננה מושגת על בסיס רעיוני. התבונה לבדה אינה מסוגלת להדריך אותנו בשאלה מעין זו. יכולתנו להבחנה זו היא פרי של תגובותינו לרשמים.¹⁰⁶ אנחנו מתרשמים מפעולה פלונית כמוסרית ומפעולה אלמונית כמגונה. הפסיכולוגיה האנושית היא כזו שהתחושה המתעוררת בנו ממעשים מוסריים היא תחושת נועם ואילו התחושה המתעוררת בנו ממעשים פסולים היא תחושת דחייה וגועל. בלשונו של יום:

The next question is, of what nature are these impressions, and after what manner do they operate upon us? Here we cannot remain long in suspense, but must pronounce the impression arising from virtue, to be agreeable, and that proceeding from vice to be uneasy. Every moment's experience must convince us of this. There is no spectacle so fair and

105 JOHN RAWLS, LECTURES ON THE HISTORY OF MORAL PHILOSOPHY 11 (Barbara ראו Herman ed., 2000).

106 כדי להדגים את ההבחנה בין תגובותינו לרעיונות ותגובותינו לרשמים להלן מעשה מתוך אגדות יוון הקדומה, שעליו נתן יום את דעתו בפרוטרוט. המצביא האתונאי תמיסטוקלס תכנן תכנית צבאית להשמיד את צי האויב, שעגן בשנת 478 לפני הספירה במפרץ פגאסי. כדי להוציא את תכניתו אל הפועל הוא היה זקוק לאישור של אספת העם האתונאית. כדי לא לפגום בסודיות המבצע חתר תמיסטוקלס לקבל את האישור בלי לחשוף את פרטיו. האספה החליטה שתמיסטוקלס יחויב לחשוף את פרטי המבצע בפני אחד מעמיתיו, המצביא אריסטידס, וקיבלה על עצמה לקבל את החלטתו של אריסטידס למרות חשאייתה. לאחר ששני המצביאים התוועדו ביניהם, התייצב אריסטידס בפני המועצה ודיווח לה שהשתכנע בכדאיות הצבאית של המבצע, אך גם בהיותו לא מוסרי בעליל. האספה דחתה את תכניתו של תמיסטוקלס פה אחד. יום הביע את הסברה שאילו היו פרטי המבצע נחשפים לפני המועצה היא הייתה מאשרת אותו חרף אי-מוסריותו, כי הפרטים "החיים" (בעיקר היתרון הצבאי הגדול של הטבעת צי האויב) היו זוכים למעמד דומיננטי במערכת השיקולים; אך מאחר שיתרונות המבצע נצבעו בצבעיו הדלים של המצע הרעיוני בלבד, הפיתוי להשיגם לא היה גדול ולכן הייתה ידו של השיקול המוסרי על העליונה. ראו DAVID HUME, A TREATISE OF HUMAN NATURE 2.3.6 (L. A. Selby-Bigge ed., 2nd ed. 1978) (להלן: TREATISE).

beautiful as a noble and generous action; nor any which gives us more
abhorrence than one that is cruel and treacherous.¹⁰⁷

יום גם קשר בין המושך לבין המועיל, ובמובן זה אפשר לסווג אותו – אם כי לא בלי הסתייגויות – כ"תועלתן".¹⁰⁸ תופעות מועילות (למשל: בית מגורים הבנוי בצורה נוחה) נראות לנו יפות כשם שתופעות הפוגעות בתועלת (למשל: שכונות מצוקה) נראות לנו מכוערות, וכך אנחנו נמשכים אל המועיל בשל יופיו, ובהיותו מועיל הריהו גם מיטיב עם החברה.¹⁰⁹ הנה כי כן, יום יצר מעין קשר משולש, בין היפה לבין המועיל והטוב. ההבחנה בין תורתו של יום לבין אמונותיו של הציסון היא שתורתו של יום נשענת כל כולה על אופי האדם ואין היא כוללת הנחה של הכוונה על-ידי ה"טבע".¹¹⁰ תיקופה של תורת יום מבוסס על התבוננות אמפירית ועליה בלבד. "שאלו את עצמכם", הוא כאילו אומר לנו, "איזו תחושה הייתם אתם חווים אילו נתקלתם בהתנהגות ראויה לשבח או ראויה לגנאי". לפי יום, כשם שכל אחד מאתנו יכול היה לאשר כי שני סוגי ההתנהגות היו גוררים אצלנו תחושות של עונג וסלידה בהתאמה, אנו יכולים להיות בטוחים שיש קשר סיבתי בין שני סוגי הצמדים הללו: מה שמוסרי מענג ומה שמגונה דוחה. באותה רוח, ובשינויים המחויבים, מה שמועיל – יפה ומה שיפה – מושך וגם מוסרי. ייתכן שהשקפתו של יום על טבע האדם היא אופטימית מדי, אך מי שמאמין בה כמוהו יכול להניח שמקסום רציונלי של תועלתו של כל פרט אכן מסוגל להביא לאנושות כולה יתר עדנה, שהרי אם כולנו נהנים מן המועיל, היפה והטוב, ונדחים ממה שתועלתו שלילית ואין בו יופי והוא גם מרושע, אזי כולנו נמקסם את תועלתנו האישית על-ידי הבחירה "הנכונה".

(יא) בחזרה לאדם סמית

כל מי שקורא בעיון את התאוריה אינו יכול שלא להשתכנע שכל ההשפעות שמניתי הן שעיצבו את הלך מחשבתו של סמית, ומהן שאב את התבוננותו הפסיכולוגית על נפש האדם. התאוריה היא מארג עדין על נפש האדם, הבנוי סביב תובנה מרכזית אחת, ההולכת ומתפשטת על פני נושאים מרובים שהספר עוסק בהם. התובנה המרכזית הזו היא שהאדם מונע על-ידי מה שסמית מכנה רגש ה"סימפטיה" (sympathy), שהוא רגש

107 שם, 3.1.2.

108 זו, מכל מקום, הייתה דעתו של סמית. ראו התאוריה, לעיל ה"ש 44, פס' 4.1.2-4.1.1. יום אמנם אינו מוזכר שם בשמו המפורש, אך יש התייחסות ל-"an ingenious and agreeable philosopher", והכוונה היא ליום.

109 TREATISE, לעיל ה"ש 106, 2.2.5.

110 יום אמנם משתמש במונח "יוצר הטבע" (author of nature), אך כוונתו במונח זה היא חילונית לחלוטין ויש לפרש אותה כ"חוקי הטבע". בהקשר האנושי יש לפרש אותה כמערכת של תכונות אנושיות המניעות אותנו "על-פי טבען".

שבלשון בני ימינו נוהגים להתייחס אליו דווקא כ"אמפטיה". סמית פתח את ספרו בהגדרה של רגש הסימפטיה ובהסבר פסיכולוגי מדוע אנחנו משועבדים לרגש זה ואיננו מסוגלים להשיא את תועלתנו בלי לשרת את צרכיו. לפי סמית, האדם יכול לחוות רק את חוויותיו שלו ולא את אלה של זולתו. רק שמחתו הפרטית מענגת אותו במישרין ורק את כאבו הפרטי הוא מסוגל לדוות. עונג או דווי של זולתנו אינם נמצאים ב"טווח הרדאר" של חושינו. המערכת המוחית שלנו איננה מחוברת לחושינו של הזולת, שהם ורק הם חווים את העונג שהוא חש ואת הסבל העובר עליו. כאשר אנו מתבוננים באושרו או בכאבו של הזולת, התמונה המצטיירת בתודעתנו נוצרת על-ידי העמדתנו את עצמנו, בכוח הדמיון (ולא בכוח החושים), בנעליו של הזולת, והתחושה שנדמה לנו שאנו היינו חווים אילו היינו הוא. התהליך הפסיכולוגי הזה – ליהוקנו בכוח הדמיון בתפקידו של הזולת (המתענג או הסובל), שהוא התהליך היחיד שבאמצעותו אנחנו מסוגלים להבין מה עובר על הזולת, יוצר אצלנו בהכרח הזדהות עמוקה עם הזולת; שהרי עתה אנו חשים כאילו מה שעבר עליו עבר גם עלינו. סימפטיה זו עם מצבו של הזולת היא הגורמת לנו להתענג עמו ברגעי השמחה שלו ולסבול עמו ברע לו. לכן רע לנו באסונו של הזולת וטוב לנו ברגעי האושר שלו. ראוי להביא בנושא מרכזי זה את דבריו של סמית עצמו:

How selfish soever man may be supposed, there are evidently some principles in his nature, which interest him in the fortunes of others, and render their happiness necessary to him, though he derives nothing from it except the pleasure of seeing it [...] That we often derive sorrow from the sorrow of others, is a matter of fact too obvious to require any instances to prove it; for this sentiment, like all the other original passions of human nature, is by no means confined to the virtuous and humane, though they perhaps may feel it with the most exquisite sensibility. The greatest ruffian, the most hardened violator of the laws of society, is not altogether without it [...] Though our brother is upon the rack, as long as we ourselves are at our ease, our senses will never inform us of what he suffers. They never did, and never can, carry us beyond our own person, and it is by the imagination only that we can form any conception of what are his sensations [...]. It is the impression of our own senses only, not those of his, which our imaginations copy. By the imagination we place ourselves in his situation, we conceive ourselves enduring all the same torments, we enter as it were into his body, and become in some measure the same person with him, and thence form some idea of his sensation, and even feel something which, though weaker in degree, is not altogether unlike them. His agonies,

when they are thus brought home to ourselves, when we have thus adopted and made them our own, begin at last to affect us, and we then tremble and shudder at the thought of what he feels.¹¹¹

לדעתי, בפסוק קצר זה שאב סמית את המיטב מן השרשרת הארוכה של מוריו, החל במסורת הסטואית ועד ימיו הוא. אני סבור שהוא מעמיק יותר מאפיקטטוס שטען, כזכור, כי השאיפה אל הטוב נעשית מעין טבע שני של האדם לאחר שעידן את שאיפותיו בתהליך ארוך של ריסון עצמי. תורתו של אפיקטטוס היא אליטיסטית וקשה להבין מדוע היא אמורה לחול על פשוטי עם שלא חוו הבשלה סטואית ממושכת; כמו כן אין בה הסבר מניח את הדעת כיצד תהליך ההבשלה הזה מדיר מנפש האדם את שאיפותי הרעות והופך אותו לטלית שכולה תכלת. סמית רציונליסטי יותר מהתאולוגים הכלכליים של הנצרות, כי אין הוא תולה את החוש המוסרי במושגים של שכר ועונש בעולם הבא ולכן אין תורתו נזקקת לאמונה בכוחותיו הטמירים של האל כדי להביא גאולה לעולם.¹¹² הוא עולה על רבו הצ'יסון, כי אין הוא נזקק לטיעון הפרובלמטי של קשר סימביוטי בין הטוב לבין האסתטי ולהנחה האמפירית החזקה מדי שהאסתטי – ולכן בעקיפין גם הטוב – שואב אותנו אל תוכו כמו מגנט. טיעוניו של סמית דומים במידה מסוימת לאלה של יום, משום ששניהם משתייכים את תורתם על התבוננות חילונית ואמפירית, הגורסת כי יש עדנה למיטיבים וצרה לחורשי אוון; אך אני סבור כי סמית התעלה בנושא זה על דברי רעו יום כי ההסבר הפסיכולוגי שלו משכנע יותר. יום הסתפק בטיעון האמפירי שמרבית הבריות נהנות מעשיית טוב וסובלות ממעשייהן הרעים; סמית לא הסתייג מכך,¹¹³ אך

111 התאוריה, לעיל ה"ש 44, 2-1.1.1.

112 כדי להבין את גודל המהפך של החשיבה החילונית של סמית אפשר להשוות את תורתו לתורות תאולוגיות בנות תקופתו, המניחות א־פריורית את טובו של האל בלי לתלות תכונה אלוהית זו בטבע האדם. כך, למשל, טאקר (Josiah Tucker), התאולוג החשוב בן־זמנו, גרס כי האל תמיד מוביל את בריאתו למחוזות של מוסר וצדק; ואם נדמה לנו כי החוויה האמפירית שלנו עומדת בסתירה לאמת א־פריורית זו, הסיבה נעוצה בקוצר הבנתנו את סודות הבריאה ואי־יכולתנו לפענח נכונה את מה שעינינו רואות. ראו לעניין זה JOSIAH TUCKER, FOUR TRACTS ON POLITICAL AND COMMERCIAL SUBJECTS 12 (Gloucester, 1774).

113 כך, למשל, סבר סמית כי אילו נודע לנו על אסון טבע נורא בסין הרחוקה, שגרם את מותם של מאה מיליון בני אדם, סביר להניח כי נצקצק בלשוננו ונביע זעזוע מן האסון הכבד, אך כל זה לא ידיר שינה מעינינו כלל ועיקר. לעומת זאת, אם נדע כי אנו עומדים לאבד מחר את אצבענו הקטנה, הדבר ידיר שינה מעינינו ונראה עצמנו כמי שראויים לרחמים גדולים. עם זאת, אילו היינו נשאלים אם אנו מוכנים להקריב את אצבענו הקטנה כדי למנוע את האסון בסין ולהציל את חייהם של קרבנותיו, סביר להניח כי אלה מאתנו שאינם מפלצות אדם יסכימו לקרוב. הסכמה זו אינה מחולצת מאתנו כי חייהם של מאה מיליון סינים יקרים לנו יותר משלמותה של אצבענו הקטנה, אלא משום שהעדפתה של האצבע על חייהם של המיליונים היא העדפה מכוערת שאינה עולה בקנה אחד עם עקרונות כבוד

הוסיף על כך נדבך חשוב: מושג הסימפטיה הסמיתיאני תומך את הטיעון האמפירי בתאוריה פסיכולוגית מתוחכמת. תאוריה זו מבוססת, כאמור, על אייכולתנו לפרש את המציאות שבתוכה הזולת שרוי בלי שנלהק את עצמנו בנעליו ונדמה בדמיוננו את מה שאנו היינו חשים במצבו.¹¹⁴ בתורתו של סמית ה"טבע" איננו בורא עולם; הטבע אינו השען המסתורי שאין השעונים מסוגלים לתקתק בלעדיו; הטבע הוא טבעו של האדם – היד הנעלמה המניעה אותנו לבחור באופציות מוסריות, בשל אייכולתנו ובשל המגבלות של חושינו לחוות במישרין את תחושותיו של הזולת, מה שמאלץ אותנו לתאר לעצמנו בדמיוננו כי אנו נמצאים בנעליו, כך שכאבו נהפך לכאבנו ושמחתו משמחת את לבנו.¹¹⁵

האדם, שבלעדיהם אין אנו יכולים להיות מאושרים. ראו התאוריה, לעיל ה"ש 44, 3.3.4. לדעת, דוגמה זו חופפת את תצפיותיו של יום ואיננה מחדשת הרבה ביחס לתורתו של יום.

114 סמית מבסס את הטיעון הפסיכולוגי שלו על שורה של תצפיות על התנהגותן של הבריות. לדוגמה, סמית הצביע על העובדה הידועה לכולנו כי סנטימנט הסימפטיה איננו מחקה כתוכי את תחושותיו של הזולת, כפי שהיה עושה אילו היינו מצוידים בחושיו של הזולת וחווים את חוויותיו. תחת זאת אנו חשים את מה שאנו משערים שהיינו חווים אילו היינו הזולת. כך, למשל, צר לנו על מי שאבדה בינתו והשתטה אף-על-פי שסביר להניח כי הוא עצמו, בשל מצבו הנפשי, אינו מצר על מצבו כלל ועיקר. כיוצא בזה, כאשר אדם גס רוח מתנהג בצורה מגונה, יכולתנו להזדהות עם מעשיו גורמת לנו לחוש רגש של סלידה למרות שהוא עצמו עשוי להיות מרצה מעצמו וממעשיו. לדעתו של סמית, דוגמאות אלה מוכיחות כי דווקא בשל היותנו מכונסים בתוך עצמנו, דווקא בשל חוסר יכולתנו לחדור אל אישיותם של אחרים, הטוב והרע של פעולותיהם מתמזגים אל תוך אישיותנו אנו וגורמים לנו לסבול ממה שגורם לזולת סבל וליהנות ממה שמסב לו הנאה; ראו שם. דוגמה נאה נוספת היא מקרה של אדם שקרא בספר פלוני כמה פעמים ולכן קריאה נוספת בו אינה מסבה לו שום הנאה; אך אם יקרא את הספר בפני זולתו אזי הנאתו של הזולת, השומע את הטקסט בפעם הראשונה, תדבק גם בו, ובכוח הזדהותו עם הזולת ישוב ויחווה את ההנאה שהייתה לו בקריאת הספר מלכתחילה. ראו שם, 1.2.2.

115 הכלכלן הנודע רונלד קואס, בהרצאה שנשא לכבוד יום השנה המאתיים לעושר האומות, סבר שדמות האדם העולה מן התאוריה איננה מחמיאה כל כך. קואס גרס כי האדם הסמיתיאני רודף צדקה וסר מרע רק כדי לשרת את מאווייו הוא, כך שלמעשה אין הוא אלא יצור מתחשבן ואנוכי. ראו קואס, לעיל ה"ש 49. אינני סבור שקואס ראה את הדברים באור נכון. במובן טריביאלי כלשהו כולנו משרתים רק את תועלתנו הפרטית: כל מי שעומדת לפניו של חלופות ובוחרת מתוכה חלופה פלונית מגלה בכך את דעתה שאותה חלופה עדיפה עבורה מכל חלופה אחרת שבסל. אילו היה בטיעון זה כדי לשלול את מוסריותה של הפעולה, שוב אי-אפשר היה עוד לקיים שיפוט מוסרי המבחין בין טוב לרע: הכול היה נהפך לרע אפריורית, כי הכול היה משקף את תועלתו הפרטית של האדם שאת מוסריותו אנו חפצים לשפוט. לעומת זאת, גייקוב וינר דבק במחשבה שהתאוריה כולה ספוגה ברעיון (רעיון עוועים, לדעתו) שלפיו ה"שען" הוא אכן ישות טרנסצנדנטית המנחה בחוכמתה את התנהגות האדם, ושסמית לא נגמל מן הרעיון הזה עד שהגיע לכתיבת עושר האומות, כששם את מבטחו באופי האדם. וינר לא סיפק הסבר מניח את הדעת לשאלה מדוע מי שנגמל מהשקפת בוסר בשנת 1776, שנת פרסומו של עושר האומות, חזר לסורו שנה אחר שנה עד שנת מותו (1790), עת פרסם סמית את המהדורה האחרונה של התאוריה. בהקשר זה הציע וינר את הסברה שלפיה כשערך סמית את המהדורה האחרונה לא היה בקו הבריאות ולכן תש כוחו מלשנות את התאוריה בהתאם

כשם שאין אנו מסוגלים לפרש את תחושותיו של הזולת אלא על-ידי הצבת עצמנו בנעליו, כך גם אנו מבינים כי הזולת תופס אותנו. מאחר שהכבוד וההוקרה שהזולת רוחש אלינו יקרים ללבנו, אנו מתחילים לכלכל את צעדינו בהתאם לדרך שאנו משערים שהזולת יפרשם; והרי זו סיבה נוספת מדוע היד הנעלמה הסמיטיאנית גורמת לנו, בתורנו אחר התועלת הפרטית של עצמנו, לעשות את מה שנדמה לנו שטוב בעיני הזולת, שהרי רק כך אנו יכולים לזכות בהוקרתו.¹¹⁶

מי שקורא את התאוריה כפי שהצעתי אינו יכול להעלות על דעתו כי מי שחיבר אותה הפך עורו והיה לאדם אחר כשחיבר את עושר האומות. הביוגרפים הרציניים של סמית יודעים לספר שסמית עצמו ראה את כל עבודתו כמכלול אחד גדול. עושר האומות והתאוריה לא היו אלא שני פרקים ביצירה גדולה אחת (שכללה גם פרקים אחרים, שלא את כולם הספיק סמית להשלים). אף-על-פי שיש הרואים בסמית את גדול הכלכלנים בהיסטוריה האנושית, הוא עצמו לא היה מודע להיותו כלכלן; הוא ראה את עצמו כפילוסוף. עבורו היה מדע הכלכלה (כפי שהוא צריך להיות וכפי שהוא עבור מיטב הכלכלנים בכל הדורות) ענף של מדעי הרוח והחברה, המתחקה אחר מאווייו של האדם, נבנה על סמך תצפיות אמפיריות באורחותיו ומנבא את התנהגותו על סמך שיקולים רציונליים.¹¹⁷ יתרה מזו: ההשקפה המפרשת את עושר האומות כהטפה להתנהגות אנוכית, או לפחות כהשלמה עמה, מחמיצה את העיקר בתורתו של סמית.¹¹⁸ על-פי עושר האומות, עושרן של האומות נוצר כתוצאה משני רכיבים עיקריים. הרכיב הראשון הוא עיקרון ההתמחות (ובלשונו של סמית: the division of labor) והרכיב השני הוא היווצרותם של הצברי הון כתוצאה מחיסכון של משקי בית והשקעה של פירמות. עיקרון ההתמחות מאפשר לפרטים בחברה לייצר הרבה יותר ממה שהיו מייצרים במיני-יחידות

לתובנותיו החדשות. וינר מתעלם מן העובדה שהמהדורה החמישית פורסמה בשנת 1781, כלומר: חמש שנים אחרי עושר האומות, ולכל הדעות מצב בריאותו של סמית בשנה זו היה תקין לגמרי. על ניתוחו של וינר ראו וינר, לעיל ה"ש 48.

116 הדרך המוצעת לקרוא את תורתו של סמית, ובמיוחד את מושג היד הנעלמה, מציבה אותה בתוך מסורת פילוסופית המאמינה כי הסדר הטוב של הבריאה הוא "ספונטני". מושג "הסדר הספונטני" (spontaneous order), בצורתו המזוקקת ביותר, משמעו שהסדר אינו מושלט על-ידי מתכנן מרכזי כלשהו אלא שהמרכיבים האחראיים להיווצרותו של הסדר מוטמעים בעולם מלכתחילה ו"מתוכנתים", כביכול, לגרום לסדר להתהוות. ראו לעניין זה (בהרחבה, ועם הרבה מאוד אסמכתאות), CRAIG SMITH, ADAM SMITH'S POLITICAL PHILOSOPHY: THE INVISIBLE HAND AND SPONTANEOUS ORDER (2006).

117 ראו, למשל, Walter Bagehot, *Adam Smith as a Person*, in BIOGRAPHICAL STUDIES 267 (2006).

118 כפי שציין Glenn R. Morrow, החופש שדרש סמית מעולו של השלטון לא היה אלא "the same gospel of individual rights and individual liberty which in one form or another was the burden of eighteenth-century social thought", Morrow: לעיל ה"ש 59.

משקיות אוטרקיות, שבהן הסנדלר הוא גם פרופסור לאשורולוגיה, אסטרונוט, גניקולוג ונפח. הצברי ההון מאפשרים למשק להרוויח רווחי הון במקום להחיות את עצמו מן היד אל הפה. המסר העיקרי בעבודתו של סמית הוא שמעורבות ממשלתית מוגזמת עלולה לפגום בכל אחד משני הרכיבים האלה ולכן יש להעניק לפרטים חופש פעולה רחב כאלטרנטיבה לתכנון מרכזי של המשק. כך, למשל, הכוונה תעסוקתית כפויה עלולה להחמיץ את ההקצאה המיטבית של המועסקים לעיסוקים שבהם הם מיטיבים להתמחות, והשתלטות שלטונית על מקורות העושר עלולה לפגום בתמריצים של הפרטים לחסוך ולהשקיע וכך לדלל את הצברי ההון החברתיים.¹¹⁹ עם זאת, העברת מרכז הכובד מן המתכנן המרכזי אל הפרטים והסתמכות על בינתם של הפרטים שידעו לזהות את האסטרטגיות המיטביות מבחינתם, אינן מכוונות להמליץ או למחול על התנהגות לא-מוסרית או לא-מתחשבת בזולת.

המורשת האינטלקטואלית שעיצבה את התאוריה באספקלריה של היצירה עצמה לפני שאעבור ללקחי הרגולציה המתבקשים מן החומר שנאסף ברשימה זו, ברצוני לתעד את הטענה שהשקפותיו המוסריות של סמית, כפי שקיבלו ביטוי בהתאוריה, יותר מאשר בכל מקום אחר, אכן משקפות את המורשת התרבותית שממנה ינק ובעיקר הפילוסופיה הסטואית, התאולוגיה הכלכלית הנוצרית, מורו הציסון וחברו יום. כדי להישאר על הקרקע המוצקה ביותר אציין רק את המקומות שבהם התייחס סמית במפורש למוריו הרוחניים, אף-על-פי שהשפעתם ניכרת גם בכתבים שאין בהם אזכור מפורש כזה.

אפיקטטוס והסטואה

הערצתו של סמית למורשת הסטואית פרושה על-פני היצירה כולה, אם כי סמית קלט אותה רק באופן חלקי וביקורתי.¹²⁰ מאחר ששמתי את הדגש על אפיקטטוס לבדו, אגביל את התייעוד ליחסו של סמית לחכם הסטואה הזה (אף-על-פי שהוא מרבה להסתמך גם על סטואיקנים אחרים). במקום אחד סמית מצטט את אפיקטטוס כאסמכתה לרעיון שהרצון האנושי ה"אמיתי" אינו הרצון הגולמי אלא הרצון המעובד, המתורבת, שאליו אפשר להגיע באמצעות חינוך ומשמעת עצמית.¹²¹ משמעת עצמית זו ראויה לקבל לעתים

119 ראו Terence W. Hutchison, *Adam Smith and the Wealth of Nations*, 19 J.L. & ECON. 507 (1976).

120 כדוגמה לאי-הכללתן של המלצות סטואיות מסוימות בתורתו של סמית ראו התאוריה, לעיל ה"ש 3.3.15, 44 (סמית דוחה את אידאל האפתיה הסטואית באשר ליחסים שבין הורים לצאצאים).

121 כאשר רענו מאבד קרוב משפחה אנו מבינים את אסונו אך איננו מתאבלים כמוהו. יש לקבל את עצתו של אפיקטטוס, אומר סמית, ולהפחית מעוצמת האובדן גם כשהאסון פוקד אותנו ולא אותו, שכן כל אדם חייב לראות את עצמו כאזרח העולם ולהתערטל מן התחושות הייחודיות שבאופן גולמי היה נוטה לחוש בשל היותו פרט מסוים בעולם, דהיינו: הוא עצמו; שם, 3.3.11.

אפילו צורות קיצוניות. בהקשר זה סמית מפאר את תורתו של אפיקטטוס, שהטיף לבחור במוות (ולבחור בו בראש מורם ומתוך חדווה) כשהבחירה בחיים נראית לא רציונלית, וכל זאת אף-על-פי שהיצר הגולמי של כולנו הוא דווקא לדבוק בחיים ולהתיירא מן המוות. המעניין ברעיון זה הוא שעל-פי אפיקטטוס – ולכן גם על-פי סמית – הבחירה במוות איננה מתבצעת בליט ברירה וכנגד רצונו "האמיתי" של הבוחר. בהגיע השעה לכך, הבחירה במוות נעשית מרצון, שכן בהינתן רצונו "המעובד" של הבוחר הוא נהפך לרצונו האמיתי היחיד, עד שאין הוא חפץ לחיות כלל ועיקר.¹²² במקום אחר סמית מסתמך על אפיקטטוס כמעצב הרעיון שהתועלת הפרטית היא חסרת משמעות כשהיא נעקרת מן המצע הרחב יותר של תועלת הזולת. להבהרת הרעיון של הטמעת תועלתו של הזולת בתועלת הפרטית סמית ממשיל, בעקבות אפיקטטוס, מעין משל שאכנה "משל כף הרגל". אילו הייתה כף הרגל יחידה נפרדת לעצמה היא הייתה "מעדיפה" להיות תמיד נקייה; אך בהיותה חלק ממכלול רחב יותר של גוף האדם כולו, "העדפותיה האמיתיות" משנות צורה כך שלעתים היא מטביעה את עצמה בכוכן, נשרטת בקוצים, ובשעת הצורך אפילו נקטעת כשהדבר דרוש להצלת המכלול.¹²³

תאולוגיה נוצרית

ההשפעה התאולוגית על משנתו של סמית היא הרכיב המוצנע ביותר מכל הרכיבים שעיצבו אותה. יש לזכור כי גם אם לא היה חילוני כמו יום, ברור שלפחות הדוקטרינה הפולחנית של הכנסייה מילאה אותו שאט-נפש. כך, למשל, הוא משווה בחלחלה בין עמדתה של הכנסייה לנזירים ולחיילים כשהיא מבטיחה לנזירים חיי נצח בזכות פרישות והלקאה עצמית, אך אין היא מבטיחה גמול דומה לחיילים עבור שירות נאמן ורצוף סיכונים למען המולדת.¹²⁴ מעניין לעקוב אחרי התייחסותו של סמית לטענה התומיסטית כי שומה על האדם לזנוח כל מטרה בחייו זולת המטרה לשרת את האל. כזכור, תומס נימק את התזה הזו בצורה מתוחכמת, הממוקדת לא בהשפעות הרגעיות של הפעולה אלא בהתמזגותה המוצלחת בתכלית לטווח ארוך שתומס פירש כגאולת הנפש. סמית אינו מעיד על עצמו כחסיד של עבודת האל בצורתה הפשטנית, אך כל זאת בעיקר מן הטעם שעבודת האל היא בבואה חלשה מדי של הטוב המוסרי. על האדם לרתום את

122 סמית מצטט בנושא זה את אפיקטטוס, המהרהר בגבולות שליטתם של רודנים בחייהם של בני אדם נבונים. הרודן יכול לאסור עלי, הרהר אפיקטטוס, להתגורר ברומא או באתונה, ולהדיח אותי למקום שכוח-אל; אעשה כן ברצון, כי לו רציתי אחרת התוצאה לא הייתה משתנה. אך אותו מקום שכוח-אל נאלץ בעיני ("הבית מלא עשן", בלשונו של אפיקטטוס), שום רודן לא יכול לעצור בעדי מלצאת אל החופש על-ידי הבחירה במוות וכך גם ראוי שאעשה. ראו שם, 7.2.1.25.

123 שם, 7.2.1.19. נוסף על דוגמאות אלה סמית מסתמך על אפיקטטוס גם במקומות נוספים בהתאוריה. ראו, למשל, שם, 7.2.1.36. אינני סבור כי יש צורך, במסגרת רשימה זו, לאזכר את כולם.

124 שם, 3.2.34-35.

עצמו לשירותם של עקרונות מוסר היכולים להתמזג – אך יכולים גם שלא להתמזג – עם הפרקטיקה האדוקה של עבודת האל.¹²⁵ אני סבור שחרף אדיקותו היה תומס מסכים לניסוח כזה (והטפתו לעבודת האל משקפת למעשה את אמונתו שעבודת האל היא פרוקסי, או בבואה מושלמת, של הטוב החברתי).¹²⁶

יחסו העמוק – אך גם האמביוולנטי – של סמית לדוקטרינה הנוצרית בא לידי ביטוי בפסקה מעניינת שהופיעה בחמש המהדורות הראשונות של התאוריה, אך נמחקה על-ידי סמית מסיבות לא ברורות¹²⁷ במהדורה השישית.¹²⁸ בפסקה זו סמית מדבר כעל עובדה מוגמרת על הדוקטרינה של התגלות השכינה (revelation), ודן במצבו של אדם גוסס העומד להתייצב בפני בית דין של מעלה. בניגוד לדוקטרינה הקלוויניסטית, אך בתיאום גמור עם זו הקתולית,¹²⁹ הוא קובע כי אין לו לגוסס אלא להתוודות על חטאיו ולבקש כפרה ומחילה; עם זאת, סמית מוסיף ואומר, כמו פרוטסטנטי טוב, כי אין די בבקשת המחילה וכי אין ערובה לכך שזו תינתן. אני סבור שהן הפסקה המקורית והן מחיקתה במהדורה האחרונה, שאותה השלים סמית ימים ספורים לפני מותו, מרמזות על טפח סמוי באישיותו: היותו חשוף לתאולוגיה הנוצרית על כל רבדיה (למעשה, כבר בשנת 1752 מונה סמית כפרופסור ל-moral philosophy בגלזגו, דיסציפלינה שכללה תאולוגיה נוצרית כמרכיב עיקרי); עוד אני סבור כי הפסקה המקורית ומחיקתה המאוחרת מרמזות גם על אי-יכולתו להיפרד מן התאולוגיה הזו בלי להותיר אחריו עקבות ברורים "בזירת הפשע", חרף היותו חבר נכבד בתנועת ההשכלה החילונית של המאה השמונה-עשרה. למעשה, גם המהדורה השישית, ה"מטהרת" מכמה יסודות דתיים, איננה פטורה מהם לחלוטין. בצורתה הנוכחית דנה הפסקה בתגובותינו הצפויות לסוגים של חטאים. לעתים עלינו לענוש בחומרה עבריינים שביצעו עברות קלות ולעתים העבירה חמורה בעינינו אך מי שביצע אותה מצליח להתחמק מן העונש. בשני המקרים אנו משליכים יחבנו על העולם הבא, כך שמי שנענש בצורה חמורה מדי יזכה לעדנה לאחר מותו ואילו הפושע החמקן ייתקל לאחר מותו במחסום שממנו לא יצליח עוד לחמוק.

125 שם, 3.6.1.

126 כפי שכבר הודגש לעיל, הפילוסופיה התומיסטית מעוגנת עמוק בתפיסה מוסרית של תכלית החיים, שבה עשיית צדק וגמילות חסדים נתפסות כחלק בלתי-נפרד מעבודת האל. ראו על כך, באופן כללי,

ETIENNE GILSON, THE CHRISTIAN PHILOSOPHY OF ST. THOMAS AQUINAS (1994).

127 לדיון במחלוקת המתייחסת לסיבות המחיקה ראו, למשל, את ההוצאה הביקורתית של Raphael & Macfie, לעיל ה"ש 51, בעמ' 383.

128 גם במהדורה השישית קבע סמית, במקום הפסוק שהושמט, כי בכל שיטה דתית יש מקום לשכר ועונש הממוקמים במעין גן עדן וגיהנום (המכונים על-ידו Tartarus and Elysium), אך הוא חוסך במילים המתארות את יחסו לאמונה מעין זו.

129 אין פלא כי השמטת הפסקה עוררה את זעמם של כמרים קתוליים; ראו בהוצאה המדעית דלעיל את הערותיהם של Raphael & Macfie, לעיל ה"ש 51.

לדעתי, הראיה הברורה ביותר להשפעה החזקה של התאולוגיה הנוצרית על משנתו של סמית ממוקדת בפרק החמישי של הספר השלישי בהתאוריה (פסקאות 13-1-3.5.1). בפרק זה סמית מנתח את הדרך (הפסיכולוגית) שבה אנו מפנימים את כללי המוסר החיוניים לכל חברה אנושית וכך מאפשרים לעולמנו להתנהל כהלכה. "הטבע" (the Author of Nature) הטביע בנו תחושה של הנאה מעשיית הטוב ותחושה של סלידה מעשיית הרע; מכאן שאנו חותרים אל הטוב כדי לספק את רצוננו לחוש הנאה ולהרחיק את הכאב. אך הואיל ולא כל בני אנוש מקורצים מעור אחד, ויש בינינו כאלה שהתחושות הטבעיות האלה אינן חדות בתודעתם, עלינו להיזקק לכללי המוסר, המניעים גם את הפחות נאצלים שבנו לפעול כאילו התכונות הללו היו טבועות בנו באופן חד, מתוך תקווה לזכות בהוקרתן של הבריות על מעשינו הטובים ולמעט מביקורתן על מעשינו הלא מוסריים. גם בכך לא די. יש בנו כאלה הנענשים על לא עוול בכפם או נהנים מצדקה שלא הם חוללוה, אם בשל קוצר השגתה של התבונה האנושית (למשל: אי-יכולתה של שופטת בשר ודם לקרוא כליות ולב ולקלוע תמיד למטרה הנכונה בהחלטותיה) ואם בשל כוח עליון (למשל: אסון טבע). על כן עלינו לאמץ לנו תאולוגיה המכירה בשכר ועונש בעולם הבא, המשלימה את מה שמערכת התגמולים של העולם הזה – המגיבה כביכול למעשינו הטובים והרעים – אינה יכולה להגשים. סמית מוותר בערפל את השאלה אם הוא עצמו "מאמין" בקיומו של כוח עליון המחלק שכר ועונש לכל מי שראוי לכך; אך הוא עומד על כך שעצם האמונה בקיומו היא הגורמת למאמינים להפנים את תוצאות מעשיהם על הזולת, שכן הם עתה "יודעים" כי בורא עולם משגיח על מעשיהם ומתגמל אותם בדרך הנכונה ביותר.¹³⁰

פרנסים הצי"סון

הסברה שהטוב מפעיל כוח כמעט מהפנט על בחירותיו של האדם, סברה שבה האמין הצי"סון והציב במרכז תורתו, פרושה על-פני כל תורתו של סמית. רגש הסימפטיה הסמיתיאני, הגורם לנו להזדהות עם שמחתו ועם סבלו של הזולת ועל כן לשקוד על זו ולהרחיק ככל שנוכל את זו, איננו אלא גרסה (אם כי מפותחת) של אמונתו התמימה יותר של הצי"סון בחפצנו להיטיב עם הזולת. באחד הקטעים המפעמים ביותר בהתאוריה סמית מתאר את עיקר תורתו של הצי"סון ומסמן את החלקים הקבילים והבלתי-קבילים בעיניו בתורה זו. דווקא החלקים הבלתי-קבילים הם היוצרים את הקשר הבלתי-ניטן

130 התאוריה, לעיל ה"ש 44, 3.5.6: "[...] these, therefore were plainly intended to be the governing principles of human nature, the rules which they prescribe are to be regarded as the commands and laws of the Deity [...] Those vicegerents of God within us, never fail to punish the violation of them, by the torments of inward shame, and self-condemnation; and on the contrary, always reward obedience with tranquility of mind, with contentment, and .self-satisfaction"

להפרדה בין התאוריה לבין עושר האומות. הצי"סון הסתפק במחשבה שתמצית המוסר היא בשאיפה לעשות חסד (benevolence) לזולת, ואף גרס שכאשר המוטיבציה לעשיית חסד מהולה בשיקולי תועלת פרטית לפועל יש בכך כדי להפחית – ובמקרים קיצוניים אף לאיין – את מוסריותה של הפעולה. סמית גילה הרבה יותר זהירות ואיפוק בעניין זה. אף שקיבל את גרסתו של הצי"סון כי החסד הוא לזו המוסר ואימץ את התובנה הזו אל תוך תורתו, סמית היה הרבה יותר תובעני מהצי"סון בדרישה להסבר פסיכולוגי המבאר על שום מה הפרטים שוקדים על עשיית חסד; כמו כן הסתייג סמית מן ההכללה שהחסד לבדו ראוי לשבח מוסרי, להבדיל מתכונות תרומיות אחרות כגון שקידה, עבודה קשה, נאמנות, זהירות וכיוצא באלה. אשר להסבר הפסיכולוגי, סמית סבר כי דווקא האינטרס האישי של הפועל הוא, ואולי רק הוא, מניע את הפועל לבחור פעולה. הדבר בולט במיוחד בפעילויות אנושיות שאינן מוגדרות מראש כפילנתרופיות כגון פעילויות הכרוכות ביצירת ערך כלכלי. המניע הפסיכולוגי של יצר הסימפטיה הוא המשלב, בעיני סמית, את שאיפותיו האישיות של הפועל עם הטוב הציבורי, כך ששקידתו על רווחת הכלל מונעת בסופו של חשבון ממניעים אישיים. הישות היחידה המסוגלת לשקוד על החסד ללא מניעים אישיים היא הישות האלוהית (Deity), שכן הישות האלוהית איננה זקוקה כמו בני האדם לטובות הנאה של העולם הזה – ולכן רק בישות האלוהית אנו פטורים מלתת הסבר פסיכולוגי (קרי: אנושי) למסכת פעולותיה.¹³¹

חיבתו של סמית לתורתו של הצי"סון בולטת במיוחד בכיקורת הנוקבת שמתח על תורתו של הובס. כידוע, הובס סבר שמצב הטבע¹³² לא אפשר לקיים חברה של בני אנוש, ולכן האמנה החברתית,¹³³ שביסודה ציות לחוקי הריבון, היא התרופה היחידה לסכנה חריפה זו.¹³⁴ מכאן, שתמצית הטוב ההובסיאני הייתה מגולמת בציות לחוק. אלא שתרופה פשוטה זו מחייבת בחירה הקודמת לחוק – באלו חוקים ראוי לבחור. בחירה מעין זו חייבת להתבסס על התבונה ומכאן שתורתו של הובס מבחינה בין טוב לרע על-פי מבחנו של השכל. קשה לתאר מתווה מוסרי המנוגד לתורתו של סמית יותר מתורתו של הובס. בהתבססו על הצי"סון הראה סמית כי אף-על-פי שמקצת מן הבחירות שאנו עושים, כולל במישור המוסרי, מתבססות על שיקולים תבוניים, התבונה לבדה אינה

131 שם, 7.2.3.18.

132 בתורתו של הובס, "מצב הטבע" (state of nature) הוא מצב דמיוני שבו חיה החברה האנושית בטרם התארגנה כישות פוליטית או מדינית. בהיעדר סנקציות מטעם המדינה סבר הובס כי כל אדם יהיה "כזאב" לחברו, מה שיהפוך את חיי כולם למעין גיהנום עלי אדמות.

133 בהקשר ההובסיאני האמנה החברתית היא מעין הסכם שהפרטים במצב הטבע כורתים ביניהם, ועל-פיו כל אחד מהם מוותר על חירותו המוחלטת במצב הטבע וכופף אותה לרצונו של הריבון ובעקבות כך כולם יכולים ליהנות מהגנתו. בראייה מפוכחת אין לפרש את האמנה ההובסיאנית או את מצב הטבע כאירועים היסטוריים אלא ככלים מחשבתיים המסייעים לנו להבין מה היה גורלנו אלמלא התארגנו בצורה מדינתית.

134 THOMAS HOBBES, LEVIATHAN (Penguin Books, 1651)

יכולה לברור בין הטוב לרע. הברירה הזו נעשית בעיקרה בכוח החושים, אלה המעוררים בנו תחושה של נועם לנוכח מהלכים מיטיבים ותחושות של סלידה ביחס למעשים מרושעים. דבקתו של סמית, בעקבות הציסון, ברעיון שזיהויו של הטוב המוסרי הוא עניין רגשי ולא שכלתני גם מסבירה טוב יותר את תורתו הפסיכולוגית של סמית; שהרי אם אנו מונעים על-ידי רגשות של נועם ושל סלידה כלפי המוסרי והמגונה בהתאמה, קל לנו יותר להבין על שום מה אנחנו נוטים לבחור בטוב¹³⁵ וכן על שום מה בעשותנו את מה שלבנו חפץ יש בכך כדי לשרת את האינטרס הציבורי.¹³⁶

דייויד יום

שלא כמו יום, סמית לא היה ספקן. בכל זאת יש מכנה משותף בין ספקנותו של יום לבין תורת המידות של סמית. אצל יום, פסוקים קיבלו את תיקופם כפסוקי אמת רק בעזרת תצפיות חוזרות ונשנות שאוששו את אמיתותם. בכך התרחק יום מהציסון (שהשפיע רבות על תורתו, כמו גם על תורתו של סמית), שכן הציסון ביאר את הבחירה בטוב בנטיית לבו של האדם בלי שתמך יתדותיו בראיות אמפיריות כלשהן שיש לאדם נטייה כזו. מבחינה זו תורתו של סמית דומה לזו של יום, כי גם הוא דחה את ההשקפה הנאו-פלטונית של הציסון שלפיה הנטייה לבחור בטוב מסבירה את עצמה, וכמו יום תר אחרי הסברים "מדעיים יותר", כפי שכבר פורט לעיל.

שלא כמו יום, סמית גם לא היה תועלתן. בכל זאת השפיעה תורת התועלת של יום עמוקות על תורתו. בפרק מזהיר של התאוריה פתח סמית את הדיון בערעור על הנחתו של יום שאנו חותרים להשיג יעדים בחיינו על-פי התועלת שהם גורמים לנו. סמית פירש את מושג התועלת באופן צר ולכן גם נימוקיו חייבים להיבחן בהתאם. כך, למשל, העיר סמית כי יצירת אמנות יכולה לעורר בנו לא רק הערצה לאמן אלא גם תשוקה לרכוש את היצירה, מעל ומעבר ל"תועלת" שיש בה לחיינו. אדם יכול לשלם ממון רב בעד שעון שמידת הדיוק שלו מעט יותר גדולה משל שעון אחר, אף-על-פי שמידת חוסר התועלת שהייתה נגרמת לו אילו הסתפק בשעון מדויק פחות הייתה זניחה. אלה מאתנו שרודפים

135 סמית הדגיש את שאלת המוטיבציה לבחור בטוב ושוב. אין זה מספיק, כתב סמית, לזהות איזו פעולה מוסרית מחברתה; עלינו להבין את המניעים הדוחפים אותנו לבחור בה ולא בוולתה; ראו התאוריה, לעיל ה"ש 44, 7.1.2: "In treating of the principles of morals there are two questions to be considered. First, wherein does virtue consist? [...] And secondly, by what power or faculty in the mind is it, that this character, whatever it be, is recommended to us? Or in other words, how and by what means does it come to pass, that the mind prefers one tenour of conduct to another, denominates the one right and the other wrong; considers the one object of approbation, honour and reward, and the other of blame, censure and punishment?"

136 לדיון בהעדפת תורתו של הציסון מתורות שכלתניות כשל הובס ראו שם, 7.3.19.

אחרי התועלת המדומה של חיי המותרות מוצאים את עצמם לעתים קרובות, בשעה של חשבון הנפש, מצרים על בחירתם. למרות ההבל שב"תועלות" העולם הזה, רבים מאתנו, כשאננו שרויים באותה שעה של חשבון הנפש, רודפים אחרי אותו הבל ללא ליאות. נדמה היה למי שקרא את הפרק עד לנקודה זו כי תורתו של יום ביחס לתועלת נדחית על-ידי סמית מכל וכל; אך כאן מכינה לנו התאוריה הפתעה:

And it is well that nature imposes upon us in this manner. It is this deception which rouses and keeps in continual motion the industry of mankind. It is this which first prompted them to cultivate the ground, to build houses, to found cities and commonwealths, and to invent and improve all the sciences and arts, which ennoble and embellish human life; which have entirely changed the whole face of the globe, have turned the rude forests of nature into agreeable and fertile plains, and made the trackless and barren ocean a new fund of subsistence, and the great high road of communication to the different nations of the earth. The earth by these labours of mankind has been obliged to redouble her natural fertility, and to maintain a greater multitude of inhabitants.¹³⁷

וכך, בצד הביקורת על תורת התועלת של יום¹³⁸ הפנים אותה סמית אל תוך תורתו. קל להיווכח מן הקטע המצוטט כי תורה זו לא רק עיצבה את התאוריה אלא היא גם מונחת ביסוד עושר האומות".

ד. במקום סיכום: הרגולציה עם המבט לעתיד

האתוס הסמיתיאני המבאר את אורחותיו של האדם בכלל ושל האדם הכלכלי בפרט, עבר מן העולם. אילי ממון ומנהלים בכירים, המניעים את גלגלי המשק של היום, קורצו מעור אחר. רובם חפים לא רק מן התרבות המעודנת של חכמי ההשכלה הסקוטית אלא גם מערכי המוסר שהדריכו אותם בכל אשר פנו. מי שהאמין, כפי שהאמין סמית, כי הרגש הדומיננטי בנפש האדם הוא הסימפטיה לזולת, יכול גם להאמין (וספק רב אם סמית האמין בכך) שהעולם יכול להתנהל ללא מעורבות הממשלה.¹³⁹ עם כל הצער שבדבר, המציאות הוכיחה שלא כאלה הם פני הדברים.

137 שם, 4.1.10.

138 עוד על ביקורתו של סמית על תורת התועלת של יום ראו שם, 4.2.3-5.

139 יש לציין כי חלקים נרחבים מעושר האומות מוקדשים להתקפה חריפה על המונופולים, וכי סמית חשב כי מחובתה של הממשלה להילחם בהם מלחמת חורמה. מושג "כשל השוק" כפי שאנחנו

מאמר זה אינו ממוקד בכשלי הרגולציה של שנת 2008. כשלים אלה מותירים הרבה שאלות ללא מענה. השתיים הנוקבות ביותר הן על שום מה הותירה הממשלה מחוזות נרחבים של הפעילות הכלכלית מחוץ לתחום המוסדר על-ידי רגולטורים,¹⁴⁰ וכן כיצד אפשר להסביר כי גם במחוזות הרגולציה פשה הנגע כך שרגולטורים נרדמו על משמרתם או אפילו שיתפו פעולה עם התעשיות המפוקחות.¹⁴¹ הממשל החדש בווינגטון תחת

מבינים אותו בימינו לא היה מפותח בימיו של סמית, ולכן אין הוא מועיד למתכנן המרכזי תפקידים בנושאים הקשורים לכשלי שוק רבים אחרים, אך ברור שהוא לא היה יכול להעלות על הדעת משק המתנהל בכוחות עצמו (למשל: בנושאים כמו מערכת המשפט) ושהוא בהחלט היה מודע לחשיבותה של הממשלה לייצוב המשק.

140 ההשקפה המקובלת, שגם כותב שורות אלה היה שותף לה, הייתה שהרגולציה נועדה בעיקרה להגן על מי שאינם מסוגלים להגן על עצמם כמו, למשל, משקיעים מקרב הציבור הרחב. לעומת זאת, זירות המפגישות שחקנים מתוחכמים כביכול נתפסו ככאלה שאינן זקוקות להגנת הרגולטור ויכולות להתנהל בכוחות עצמן. דוגמה מובהקת למדיניות זו יושמה ביחס לקרנות גידור. קרנות אלה מטפלות בהשקעות של משקיעים גדולים בלבד, כאלה שנהנים ממומחיות רבה בתחום ההשקעה, אם במישורין ואם באמצעות סוללה של יועצים מקצועיים. מטעם זה קרנות הגידור הוחרגו מטווח הרגולציה, למעט בנושאים כמו מרמה, ניצול אסור של מידע פנים ועברות של מניפולציה האסורות גם על יחידים (כלומר: מי שאינם תאגידים). והנה, בשנת 1998 התמוטטה קרן גידור אמריקנית גדולה, Long Term Capital Management, לאחר שהפסידה כארבעה מיליארד דולר בחמישה שבועות. אלמלא מאמצי ההצלה של הממשל הייתה התמוטטות הקרן גוררת תוצאות מקור-כלכליות הוות אסון. רק שמונה שנים מאוחר יותר, בשנת 2006, הוזמן כריסטופר קוקס, יושב ראש רשות ניירות הערך האמריקנית, לשאת את דברו בפני ועדת הבנקאות, הדיור והנושאים האורבניים של הקונגרס האמריקני, ודרש סמכויות רגולציה יותר נרחבות – דרישה שהתבססה בחלקה על התמוטטותה של אותה קרן גידור. למרות נאומו זה ולמרות מאמצים אחרים שעשה ושעשו אחרים, מעט מאוד נעשה עד פרוץ המשבר הגדול של 2008. ראו לעניין זה Christopher Cox, *Testimony Concerning the Regulation of Hedge Funds, Before the U.S. Senate Committee of Banking, Housing and Urban Affairs, July 25, 2006, available at www.sec.gov/news/testimony/2006/072506cc.htm*. השאלות המתעוררות ביחס לקרנות גידור, חרף היותן מאוישות על-ידי שחקנים מתוחכמים, הן חריפות במיוחד בשל החשש להתמשותם של סיכונים סיסטמיים. קרנות גידור יכולות להיות מקור להיווצרותם של סיכונים סיסטמיים משום שדרכי המימון שלהן הן ממונפות במיוחד (קרי: מבוססות בעיקר על הלוואות ולא על הון עצמי), ולכן זעזועים קלים יחסית במשק עשויים לגרום את התמוטטותן ולגרור תגובת שרשרת של התמוטטות נוספות. ראו לעניין זה את נאומו של יו"ר הפרדל רורב, בן ברננקי, *Speech of Chairman Ben S. Bernanke At the Federal Reserve Bank of Atlanta's 2006 Financial Market Conference, May 16, 2006, available at www.federalreserve.gov/newsevents/speech/Bernanke20060516a.htm*. עתה אנו מבינים כי ראוי לחשוב מחדש על מדיניות זו ולשנותה.

141 זו, לפחות, הייתה דעתו של יושב ראש ועדת בית הנבחרים שישיבה על המדוכה: Corporate [...] excess and greed enriched company executives at enormous cost to shareholders and our economy. In each case, these abuses could have been prevented if Federal regulators had

שרביטו של ברק אובמה יושב כעת על המדוכה הזו, וככל הנראה לא עבר עדיין משלב התהייה והלימוד אל שלב העשייה והיישום.¹⁴² חרף היסוסיו של ממשל אובמה, יש כמה לקחים שאפשר להסיק כבר עתה. ראשית, המשבר לא נגרם בשל כשל מפתיע בשוק המשכנתאות. אילו היו השחקנים חפצים לקרוא את הכתובת שהייתה על הקיר והתריעה על הסכנות, לבטח היו יודעים מזיבורית ועוד זיבורית – בין שבוחנים כל אחת מהן בנפרד ובין שעורמים אותן לערמה גדולה אחת ו"מאגחים" אותן כמטעמים לציבור – אינן יוצרות שום דבר שדומה לעידית. שנית, גם אם נקבל את גרסת השחקנים הבינו את כל הסיכונים לאשורם ובכל זאת החליטו להסתכן מתוך מניעים אישיים, המשבר לא נגרם בגלל אנוכיותו או רוע לבו של אף אחד מהם במיוחד. המשבר נגרם בשל האתוס הציבורי החדש המתייחס לעצם המושג של השאת התועלת האישית.¹⁴³ במובנים מסוימים האתוס הזה התקיים גם בימיו של אדם סמית; אך עבור סמית ואורייני ההשכלה של זמנו השאיפה להשאת התועלת הייתה ספוגה בתורות מוסר ששימשו באופן טבעי כבלמים לאסטרטגיה דורסנית – ואילו בימינו התאדה המעטה המגן הזה ואיננו עוד. כפי שהבלטתי חזור והבלט, ספק רב אם אדם סמית עצמו השליך את יהבו על היד הנעלמה כמנגנון המיטבי לתכנונו של המשק. עם זאת ברור שגם אילו הוא עצמו היה יכול להרשות לעצמו לעשות כן בהסתמכו על

paid more attention and intervened with responsible regulations. This brings us to today's hearing. Our focus today is the actions and inaction of Federal-regulators. For too long, the prevailing attitude in Washington has been that the market always knows best. The Federal Reserve had the authority to stop the irresponsible lending practices that fueled the subprime mortgage market, but it's long-time chairman, Alan Greenspan, rejected pleas that he intervene. The SEC had the authority to insist on tighter standards for credit rating agencies, but it did nothing, despite urging from Congress. The Treasury Department could have led the charge for responsible oversight of financial derivatives. Instead, it joined the opposition. The list of regulatory mistakes and misjudgments is long, and the cost to taxpayers and our economy is staggering"

142 אפשר להבחין בכך על-פי זהותם של היועצים שהנשיא החדש בחר כדי לזהות את הפילוסופיה הרגולטורית החדשה. אחד הבולטים שבהם הוא הפרופסור למשפטים הנודע קס סנסטין מהאוניברסיטה של שיקגו, הלוא היא בית היוצר שממנו אפשר היה לצפות כי ג'ון מקקייין היה בוחר את יועציו אילו זכה בבחירות. ראו לעניין זה, Glenn Harlan Reynolds, *Obama and Regulation*, FORBES MAGAZINE, Sep. 1, 2009, available at www.forbes.com/2009/01/09/sunstein-obama-regulation-oped-cx_gr_0109reynolds.html

143 הבעיה איננה, כמובן, שכל כך הרבה שחקני שוק בני ימינו אינם מבינים את תורתו של סמית במישור הקוגניטיבי; הבעיה היא שבשל הרקע השונה שמתוכו צמחו (ומי מאתנו לא צמח מרקע שונה מזה של הנאורות הסקוטית במאה השמונה-עשרה?) אין הם מוכנים להפנים את ערכי היסוד של ההשקפה הסמיתיאנית, כך שגם אם יבינו אותה על בוריה יש חשש של ממש שיסרבו להסיק ממנה את המסקנות שסמית ורבים מבני דורו היו חפצים שייסקו.

הנחותיו על טבע האדם, אנו לא היינו רשאים ללכת בעקבותיו. המערך הרגולטורי חייב לכלול עתה את כל השחקנים הבכירים בשוק, גם אם נדמה לנו שהם יודעים טוב יותר מכל רגולטור מה טוב עבורם: גם אם הם יודעים טוב יותר מה טוב עבורנו, אין כל סיבה לחשוב שיסיקו מכך, ללא הדרכה וביקורת, את המסקנות המתבקשות.